DE EED

EN

DE MODERNE STAAT.

EENE STUDIE

DOOR

E. H. VAN LEEUWEN.

THEOL. DOCT. EN PRED. TE ZUTPHEN.

UTRECHT.
C. H. E. BREIJER.
1881.

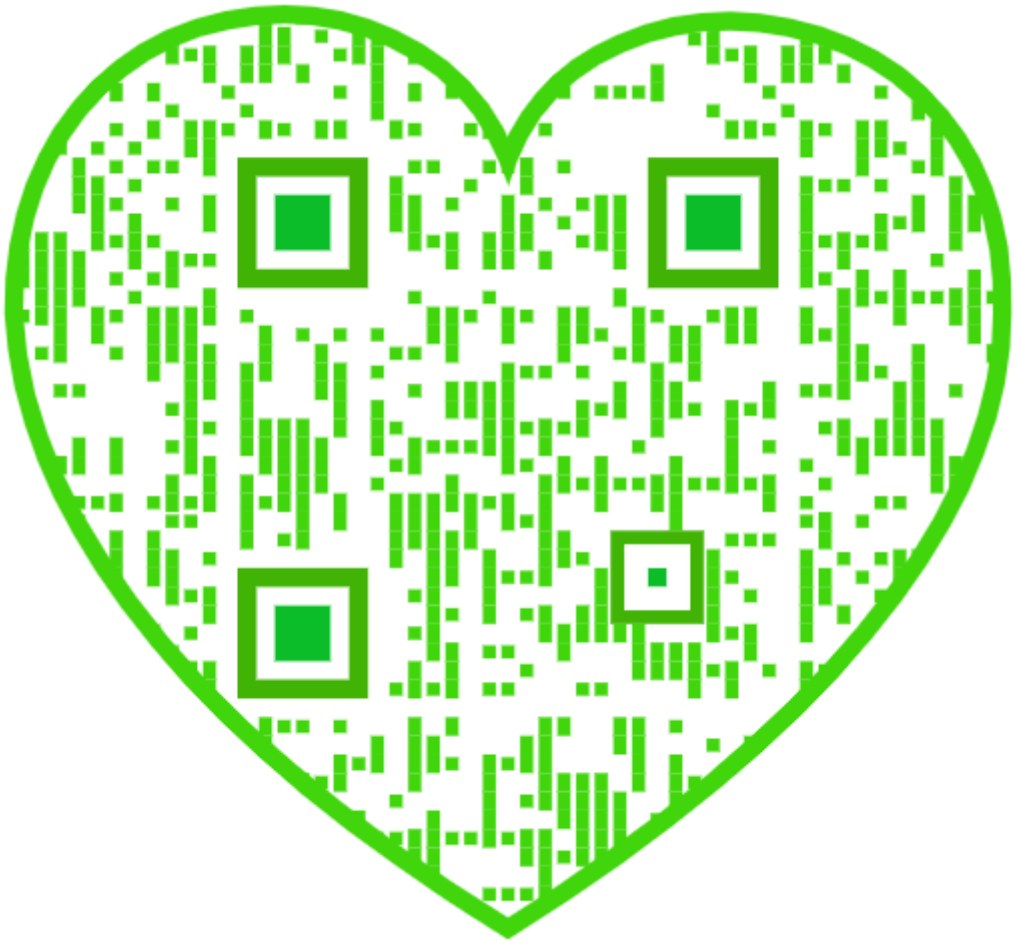

DE EED

EN

DE MODERNE STAAT.

DE EED

EN

DE MODERNE STAAT.

EENE STUDIE

DOOR

E. H. VAN LEEUWEN.

THEOL. DOCT. EN PRED. TE ZUTPHEN.

UTRECHT.
C. H. E. BREIJER.
1881.

WAGENINGSCHE BOEK- EN MUZIEKDRUKKERIJ.

VOORBERICHT.

De hier volgende Studie is het uitvloeisel van tweeërlei omstandigheid. Het „Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst" had in zijn Programma voor het jaar 1880 bij vernieuwing de vraag gesteld: „Hoe moet op christelijk standpunt worden geoordeeld over den eed en zijne instandhouding in den modernen staat?" Dat de Bestuurders van dat Genootschap scherp zien, blijkt uit die vraag. Althans, toen in de maand October dezes jaars de interpellatie van den Heer Heydenrijck in onze Tweede Kamer aan de orde kwam, en aanleiding gaf tot eene discussie, zóó belangrijk en levendig als niet immer het geval is, kwam de actualiteit van het onderwerp op verrassende wijze aan het licht. Overal in ons vaderland vond de eedskwestie weerklank, en bracht zelfs trage hoofden en harten, maar vooral ook de vlugge pennen van niet weinigen in beweging. Bij dit alles echter was het merkbaar, dat eene meer gezette en bedaarde overweging der kwestie niet overbodig, dat eene meer dan vluchtige bespreking er van velen welkom wezen zou.

Daar ik nu, naar aanleiding van gemeld Programma, reeds geruimen tijd mij had bezig gehouden met eene opzettelijke bestudeering van het onderwerp, en mijne bouwstoffen reeds genoegzaam verzameld en geordend had om in staat te zijn tot eenige toelichting, bracht de beweeglijke en veelal oppervlakkige productie der periodieke

pers — en déze alleen was aan het woord — het besluit in mij tot rijpheid, om de uit den aard der zaak altoos onzekere kans eener bekrooning te laten varen, en de resultaten van mijn onderzoek in het licht te geven, nu terwijl de zaak nog bovenaan staat op de lijst van de vragen des tijds. Ik ben mij bewust, dat vele anderen het beter hadden kunnen doen; maar bij de gebleken behoefte aan eene meer grondige bespreking, en terwijl er, althans bij ons te lande, niets van dien aard bestaat dan de veelzins voortreffelijke, maar toch reeds verouderde Eedsleer van Mr. J. I. L. van der Brugghen, zoo heb ik gemeend, te mogen en te moeten geven wat ik heb.

In de onderstelling, dat er ook onder de niet-geletterden menigeen is, die met belangstelling uitziet naar eene toelichting dezer tijdvraag, heb ik in de Bijlage eene vertaling gegeven van de voornaamste Grieksche en Latijnsche citaten, opdat het boekje ook voor hen, die deze talen niet kennen, in zijn geheel genietbaar zij.

Vinde het een goede plaats, en vooral moge het, onder Gods zegen, iets er toe bijdragen, dat de kwestie zuiver gesteld worde, en dat, bij den ontroerenden ernst der tijden, onze staatslieden en ons gansche volk meer en meer doordrongen worden van het bewustzijn, dat de vreeze des Heeren het beginsel is van alle wijsheid!

E. H. VAN LEEUWEN.

ZUTPHEN, 26 NOV. 1881.

INHOUD.

Inleiding . . . . . Bladz. 1.

EERSTE DEEL: DE EED.

I. HET EEDSBEGRIP . . . . . „ 7.

A. de historie . . . . . „ 20.

B. de etymologie . . . . . „ 23.

C. de symboliek . . . . . „ 31.

II. DE EEDSKRITIEK . . . . . „ 41.

A. de historie . . . . . „ 42.

B. de exegese . . . . . „ 46.

C. de theologie (Godsleer) . . . . . „ 60.

D. de anthropologie . . . . . „ 69.

TWEEDE DEEL: DE MODERNE STAAT.

Wat is de moderne Staat? . . . . . „ 83.

I. De moderne staat als historisch verschijnsel . . . „ 88.

II. De moderne staat naar zijn idee . . . . . „ 99.

CONCLUSIE . . . . . „ 112.

Bijlage (vertaalde citaten) . . . . . „ 125.

So gewiss der Staat wesentlich religiös ist, ebenso gewiss kann er das Institut des Eides auf dem Fundament seines eigenen Princips konstituiren.

Richard Rothe.

INLEIDING.

„Qualemcunque formam gubernationis animo finxeris, nunquam incommodis et periculis cavebis."

Er is aanleiding te over, om met dit woord van den auteur van het wereldberoemde werk *de jure belli ac pacis*, waaruit het genomen is, deze studie over den eed en den modernen Staat aan te vangen. Vooreerst omdat het ons van meet-af herinnert aan de uiterst practische waarheid, die zich, blijkens de geschiedenis, nimmer straffeloos laat miskennen: te weten dat een volmaakte Staat in deze wereld nimmer te verwezenlijken is, al mag hij ook het ideaal blijven, waarnaar zonder aflaten moet gestreefd worden.

En dan verder als historische herinnering. Het is namelijk, terwijl ik dit nederschrijf, juist twee en een halve eeuw geleden, dat de schrijver van dat practisch woord, onze Hugo de Groot, het waagstuk bestond om weêr zijn vaderland te betreden.

De Drossaart P. C. Hooft begroette hem met blijden zang, waarvan eenige regels hier volgen:

O, blaakende vernuft, soo puur
Als 't rookelooze starrevuur,
Wanneer hem wolk noch schaduw let,
Ghij stelt aan krijgh en vreê de wet;
't Wargaaren van 't gerecht ghij schift;
Verlicht de duisternis der Schrift.

Tevens wilde hij hem daarmeê aanbevelen aan de Vroedschap van Amsterdam tot eene aanstelling aan de pas opgerichte Doorluchtige Schole. Het mocht evenmin baten als de dichterlijke ont-

boezeming van Joost van den Vondel, die den balling verwelkomde als:

> . . . het Delftsche wet-orakel, dat
> Gekoffert, als een kostelijcke schat,
> Weleer de bange Maes afdrijven quam,
> Tot dat de Sein het in haer armen nam.

De Groot, in October 1631 uit Frankrijk teruggekeerd, moest reeds in de lente van het volgend jaar zijn vaderland weêr ontwijken, om het nog altoos op hem rustende vonnis van levenslange gevangenschap ten tweede male te ontgaan. Tien jaren te voren, in 1621, had hij, „gekoffert, als een kostelijcke schat", zijn bewakers verschalkt, en het duurde niet lang, of de uitgave van zijn op Loevestein ontworpen werk *de veritate religionis christianae* leverde aan vriend en vijand het overtuigend bewijs, dat hij ook den tijd zijner tweejarige gevangenschap goed had besteed.

Deze Grotius mag dan ook genoemd worden als een levende illustratie van de eenheid der wetenschap, gelijk het besef daarvan zich onwillekeurig aan ons opdringt, als wij den omvang en den gang te bepalen hebben van het onderzoek, dat ons wacht. Indien daar toch één onderwerp is, waarbij de grenzen van de verschillende vakken der wetenschap duidelijk zijn aangegeven, en toch die grenzen zich ook weêr doen kennen als zoovele lijnen, waar het ééne gebied het andere raakt en vanzelf daarin overvloeit, dan is het wel dit. Het valt dadelijk in het oog, dat een artikel over den eed met treffende juistheid aldus kan worden aangevangen: „der Eid ist ein Gegenstand der Theologie und Jurisprudenz zugleich, ein Artikel des Katechismus und des Codex, ein Thema für die Predigt und die Prozesspraxis [1]).

Wij evenwel hebben ons te beperken naar den aard van het onderzoek, hetwelk wij ons voorstellen. Qui trop embrasse, mal étreint. Maar hoe het onderwerp ook beperkt worde; al betreft

1) *C. F. Göschel*, in Herzog's R. E.

het enkel en alleen de vraag, welke deze studie voornamelijk op het oog heeft: of de eed al dan niet zijn plaats behouden kan in den modernen Staat — die vraag laat zich nu eenmaal niet beantwoorden zonder dat men er meê kome op het terrein èn der theologie èn op dat van het Staatsrecht. De onderscheiding moet worden volgehouden, maar de scheiding is niet te maken. Kant heeft gesproken van eene „gigantische Gelehrsamkeit, die doch oft cyclopisch ist, der nämlich ein Auge fehlt, nämlich das der wahren Philosophie, um die Menge des historischen Wissens, die Fracht von hundert Kameelen, durch die Vernunft zweckmässig zu benutzen" [1]).

Welnu, al zal niemand ontkennen, dat de Philosophie van den Koningsberger niet de eenige is, die bestaat — dat ééne oog kan niet gemist worden, ook als wij op de schouders staan van de reuzengeleerdheid van anderen, wier kameelenvrachten wij dankbaar nazien. Van Hugo de Groot is gezegd, dat hij het was, die de rechtsleer voor goed vrijmaakte van de theologie [2]). Beiden konden daarbij slechts winnen; en zijne ontsnapping uit Loevestein — een historische voorstelling van de waarheid, dat de staatkunde zich niet laat inkerkeren door eenig godgeleerd stelsel — was ten slotte, voor zijne tegenpartij zoo goed als voor hem, eene niet-ongelukkige uitkomst. Maar dat neemt niet weg, dat juist hij, aan wien de rechtsleer die bevrijding te danken heeft, niet minder theoloog was dan jurist, en daarmede het bewijs geleverd heeft, dat deze twee niet maar geen natuurlijke vijanden zijn, en ook niet maar jegens elkander verdraagzaamheid kunnen beoefenen, maar, met volledige erkenning van het suum cuique, als tweelingbroeders met elkaâr verkeeren kunnen. Dit nu komt vooral te pas bij de bespreking van de eedskwestie. Wanneer daar, gelijk in de laatste dagen bij ons te lande op velerlei wijze geschied is, b. v. aan een minister van justitie toegevoegd wordt: „geen theologiseeren komt hierbij te pas"; of

1) *Anthropologie:* p. 164.

2) BLUNTSCHLI: *Gesch. d. Alg. Statsrechts*, p. 63: „Erst Hugo de Groot... vollzog die Befreiung der Rechtslehre von der Theologie."

ook omgekeerd, wanneer men van de andere zijde aan de Staats- en Rechtswetenschap hierbij het zwijgen zou willen opleggen, dan heeft ook de reusachtigste geleerdheid haar cyclopen-aard reeds doen merken, als hebbende maar één oog, om te zien. Wat men noemt het *jus naturale* en de *theologia naturalis*, zijn het geen zusterwetenschappen? En hoe is het mogelijk, over den eed te spreken, zonder iets te tasten van de kern der waarheid, welke daar schuilt in de paradoxale stelling van een philosoof als Leibnitz: „theologiae pars practica revera jurisprudentia est quaedam divina"?

Genoeg; de gang van ons onderzoek is als vanzelf bepaald. Uit den aard der zaak moet het zich splitsen in twee hoofddeelen. Het eerste deel moet handelen over den EED; het tweede over den MODERNEN STAAT.

Het eerste bepale 1° het eedsbegrip, en geve 2° de eedskritiek. Het tweede geve antwoord op de vraag: wat is de moderne staat 1° feitelijk, 2° ideëel. Dan eerst zal het mogelijk zijn, de conclusie te trekken: hoe te oordeelen over den eed in den modernen Staat?

EERSTE DEEL.

DE EED.

I. HET EEDSBEGRIP.

Vóór alle dingen, dit is duidelijk, moet het eedsbegrip worden vastgesteld, d. w. z. moet de vraag beantwoord worden, wat de eed eigenlijk is. Zeer terecht heeft Max Müller in één zijner jongste geschriften [1]) bij vernieuwing aangedrongen op het geven eener definitie van de zaak, waarover gehandeld wordt, vóórdat men tot de behandeling van eenig wetenschappelijk vraagstuk zal overgaan, en er op gewezen, dat het nalaten daarvan, gelijk al meer en meer mode geworden is, tot velerlei spraakverwarring en verkeerde opvattingen aanleiding geeft. Te meer springt de noodzaaklijkheid van zulk een begripsbepaling in het oog, wanneer het onderwerp der bespreking ruimte laat voor zoo verschillende opvatting als gebleken is, het geval te zijn met den eed.

Hoe zal men in dat geval de waarheid treffen, en het ware begrip boven alle bedenking verheffen? Natuurlijk alleen door het zuiver objectief vast te stellen, en aan alle subjectieve meeningen en opvattingen den pas af te snijden. In vele gevallen, ik erken het, zal dat uiterst moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk zijn. De subjectiviteit zal altoos een groote rol blijven spelen, ook bij de vaststelling van ieder begrip; ja waar het louter een *begrip* geldt, daar zal het recht der pleitbezorgers vóór of tegen deze of gene definitie altoos twijfelachtig kunnen blijven. Maar waar wij te doen hebben met feiten, met historische gegevens, daar zal o ja de mogelijkheid van scheeve voorstellingen en opvattingen natuurlijk altijd open blijven; maar daar is het toch niet ondoen-

1) *De oorsprong en ontwikkeling v. d. godsd.* (vert. door Raabe), p. 9.

lijk, de objectieve waarheid tegenover alle subjectivisme in helder licht te plaatsen.

Dit nu is wel degelijk het geval met den eed. Hier toch hebben wij te doen, niet met een theorie of eenig wijsgeerig begrip, maar met het historisch gegevene; niet met het constituendum, maar met het constitutum, en het komt er dus maar op aan, dit op de rechte wijze te ontleden, en onbevooroordeeld in het oog te vatten.

De vraag, waarop het hier voornamelijk en in de eerste plaats aankomt, betreft niet zoozeer eene volledige definitie van de eeds-*handeling*, maar het innerlijkst wezen, het onuitwischbaar karakter van den *eed-zelf*. Of men er b.v. twee of drie vingers bij moet opsteken, deze of die woorden bij moet uitspreken, enz., dit alles is bijzaak, vergeleken bij de hoofdzaak, d. i. de vraag: is de eed, zij het ook als actus forensis, al dan niet een godsdienstige handeling, d. w. z. in allen gevalle zulk eene, welke God tot veronderstelling heeft? Met opzet stel ik de vraag op deze wijze, omdat ik niet wil vooruitloopen op die andere, die vanzelf later zal aan de orde komen: in hoeverre, al dan niet, de eed moet beschouwd worden als eene uitdrukkelijke belijdenis des geloofs in God a parte jurantis, om niet te zeggen: de belijdenis van zekere dogmatische overtuigingen aangaande Hem? Nu vooreerst dus komt het hierop aan: brengt de eed ons, al dan niet, op het terrein der religie? Is hij, uit den aard der zaak, jure suo, altoos óók een godsdienstige, of kan hij althans zijn een bloot moreele of enkel burgerlijke handeling, die met God of geloof in God of eenig Godsbegrip niets heeft uit te staan?

Het recht of onrecht, hetzij van het atheisme, hetzij van de zoogenaamde „onafhankelijke zedeleer," hetzij van de voorstanders en pleitbezorgers van „l'état athée" kan hier geheel buiten spel blijven. Wij hebben hier alleen te rekenen met het feit, dat er onder de burgers van elken Staat aanhangers, vertegenwoordigers van dit alles, of van het één of het ander zijn, en onder die allen, blijkens de ervaring, niet weinigen, die, hetzij als moralisten, hetzij krachtens het utiliteitsbeginsel, of om andere reden, geen

bezwaar tegen den eed hebben, en zelfs bereid zijn, er vóór te pleiten en vóór zijn behoud in elken Staat.

Welnu, tegenover die feiten ontstaat de vraag, of men God kan sluiten buiten den eed? Is het mogelijk, deze handeling los te maken van haar strict-religieuse basis, en, zoo men het begeerde of wenschelijk achtte, den eed te behouden als louter moreelen eed? Deze vraag is in het vóór ons liggend onderzoek inderdaad van het meest ingrijpend belang. Want het is gemakkelijk in te zien, dat ingeval die vraag in toestemmenden zin zou moeten beantwoord worden, de geheele kwestie niet slechts een geheel ander aanzien krijgt, maar werkelijk zou ophouden een kwestie te zijn. Wie immers zou er kunnen tegen hebben, een moreele handeling te verrichten, ook al schaart men zich onder de atheisten, of al ontzegt men den Staat het recht, het gebied der religie te betreden?

Te minder mogen wij dit punt voorbijgaan, daar de eed in zijn godsdienstig karakter meermalen een aanval heeft te verduren gehad, die ernstig genoeg was. Reeds Spinoza heeft voorgesteld den eed „bij het welzijn des vaderlands en der vrijheid, en bij den hoogsten Staatsraad" [1]). Van meer beteekenis echter was een andere aanval, die, reeds in aanmerking genomen de zijde, vanwaar hij kwam, niet kan gerekend worden, zonder invloed te zijn gebleven op de eedskwestie, die zich opmerkelijkerwijze in onze dagen overal met kracht komt op den voorgrond dringen.

De aanval, dien ik bedoel, kwam uit de school van Kant; en al kan men nu niet zeggen, dat de practische gevolgen daarvan sterk te bespeuren zijn in de wetboeken van onzen tijd, toch zou het dwaasheid zijn te meenen, dat de strijd over eene zaak, die zóó diep ingrijpt in het Staats- en Rechtswezen van alle tijden, met de verschijning van eenige strijdschriften, een halve eeuw geleden, zou beslecht en geëindigd zijn. O neen. De strijd moge geslapen hebben in gedwongen rust, daar de ontwikkeling of verwikkeling der tijden voor àndere dingen alle aandacht kwam vragen; maar geëindigd is hij niet, en juist aan onze dagen

1) Zie W. F. K. Klinkenberg in *Geloof en Vrijheid*, 1881, p. 289.

schijnt het voorbehouden, het bewijs te komen leveren, dat b. v. een man als Tholuck zich bedroog, toen hij nog vòòr 25 jaren als zijne overtuiging uitsprak, dat de polemiek van den Koningsberger wijsgeer als verouderd kan worden voorbijgegaan [1]).

Ik heb gezegd, dat de aanval tegen de godsdienstige beteekenis van den eed kwam *uit de school van Kant.* Want Kant zelf, alhoewel hij het zich nimmer opzettelijk heeft ten taak gesteld, het eedsbegrip philosophisch te bepalen en te ontwikkelen, heeft het toch, waar hij in verschillende geschriften bij gelegenheid zich er over uitlaat, boven alle bedenking verheven, dat, naar zijne beschouwing, de eed wel degelijk eene godsdienstige, of liever: op bijgeloof gegronde, handeling is. Hierop juist gronden zich zijn voornaamste grieven er tegen, zoodat hij voor zich hem absoluut verwierp. Vooreerst toch ziet hij er enkel bijgeloof in. Waarop anders immers is, volgens hem, bij den eed gerekend, dan op de werking van het bijgeloof, terwijl men meent, dat iemand, wiens waarheidsliefde gewantrouwd wordt, wèl de waarheid zal zeggen, omdat hij daartoe bewogen wordt door eene formule, waarbij hij de goddelijke straffen over zich inroept [2]) — alsof hij die zonder dat zou kunnen ontgaan, in geval hij liegt, en als stond het in zijne keuze, voor den hoogsten Rechterstoel zich te verantwoorden, al dan niet [3]). Verder ook kan de rechterlijke macht niet van te voren zeggen, dat iedereen godsdienst heeft, wat toch geschiedt bij den eed; en de Overheid te laten decreteeren, dat er een God is (wat Kant trouwens niet betwijfelt), en dat men in Hem gelooven moet, dit alles vindt hij even ongerijmd als met de vrijheid in strijd [4]).

Het is mij niet bekend, of Kant ooit in het geval is gekomen van geroepen te worden tot den eed, deze tortura spiritualis, gelijk

---

1) *Die Bergpredijt*, 4de ed. p. 272.

2) Men ziet, dat Kant in den eed niet veel meer zag, dan een soort van zelfvervloeking. Hierover later.

3) *Religion innerhalb d. Grenzen d. bloss. Vernunft*, p. 240.

4) *Metaph. Anfangsgr. d. Rechtslehre* § 40. *Metaph. Anfangsgr. d. Tugendlehre.* p. 179 vv.

hij hem noemt [1]). Het zou belangrijk zijn te weten, of hij zich er dan toe heeft laten vinden, of niet. Want het is wel zeer opmerkelijk, dat hij toch ook weêr duidelijk genoeg gezegd heeft, dat de eed in het rechtswezen niet kan gemist worden, en dat hij de machtige band is, welke de maatschappij te samen houdt. Dit is merkwaardig genoeg, om uit zijne vòòr mij liggende geschriften het volgende woordelijk over te nemen. In zijn *Rechtslehre* schrijft hij (p. 152): „Ein solcher Glaube, dessen Name Religion ist, eigentlich aber Superstition heissen sollte, ist aber für die Rechtsverwaltung unentbehrlich, weil, ohne auf ihn zu rechnen, der Gerichtshof nicht genugsam im Stande wäre, geheim gehaltene Facta auszumitteln, und Recht zu sprechen." En in zijn *Tugendlehre* (p. 179 vv.), nadat hij verhaald heeft het geval van Protagoras, die, omdat hij geschreven had: „de Diis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere," door de Atheners verbannen, en wiens boek openlijk verbrand werd, zegt hij: „Hierin thaten ihm die Richter von Athen, als Menschen, zwar sehr unrecht; aber als Staatsbeambte und Richter verfuhren sie ganz rechtlich und consequent; denn, wie hätte man einen Eid schwören können, wenn es nicht öffentlich und gesetzlich, von hoher Obrigkeit wegen (de par le Senat) befohlen wäre, dass es Götter gebe?"

Genoeg om te doen zien, dat Kant den eed in zijne godsdienstige beteekenis geenszins heeft aangetast, al heeft hij hem ook een zwaren stoot gegeven in de openbare meening van zijn eigen en ook van later tijd, door de eenzijdige en onware voorstelling, die zijne wijsbegeerte er van gaf. Er is dan ook een groote mate van waarheid in hetgeen een zijner vereerders en geestverwanten, met het oog op de vreemde tegenspraak met zichzelf, die er in dit opzicht in zijne uitlatingen valt op te merken, van hem gezegd heeft: „een groot philosooph is daarom nog geen goed jurist." F. G. Leue, die zich over zijn leermeester aldus heeft uitgelaten [2]),

---

1) *Met. Anfgr. d. Rechtsl.* p. 153.

2) *Von der Natur des Eides* (1836) p. 156.

en die ook niet schroomt te zeggen, dat Kants redeneeringen over den eed altijd iets eenzijdigs hebben [1]), was dan ook te ervaren jurist en te veel man van de praktijk (immers: Königl. Preuss. Staats-Procurator), om niet in te zien, dat er iets anders op gevonden moest worden, zou de eed — dit, ook volgens zijn gevoelen, onmisbaar bestanddeel in het organisme van Staat en maatschappij — voor de consequenties van Kants theorie niet onverbiddelijk verdwijnen. Hierin is hij het eens met Kant, dat alle godsdienstig denkbeeld, aan den eed gehecht, niets anders is dan bijgeloof. Maar dit is voor hem geen reden, om er bezwaren tegen op te werpen, en zoodoende den weg te banen tot zijn verwijdering. Integendeel, hij wil hem niet missen, maar hem enkel maken tot een actus moralis, waarbij men blijft binnen de „Gränzen seiner Vernunft," en den eed kan blijven handhaven als „die Betheuerung der Wahrheit vermittelst einer gesetzlichen Formel, welche die höchsten menschlichen Motive zur Wahrheit enthält."

Trouwens deze Staats-Procurator was niet de eerste, die daarheen wilde. Een ander jurist, eveneens leerling en vereerder van Kant, de Königl.-Preuss. Criminalrath, Prof. d. Rechte, J. C. F. Meister, had reeds vroeger een soortgelijken voorslag gedaan; en dat de publieke opinie destijds alles behalve ongenegen was, naar zulke voorstellen te luisteren, kan blijken uit de omstandigheid, dat het geschrift, waarin deze geleerde eene reeds vroeger door hem anoniem uitgegeven schets over hetzelfde onderwerp nader heeft uitgewerkt, niets meer of minder is dan eene bekroonde prijsverhandeling, het antwoord op eene ten jare 1808 door „den hohen Curatoren des Stolpeschen Legates auf der weltberühmten Universität Leyden" (zooals er op het titelblad staat) uitgeschreven prijsvraag: „... was denn eigentlich Vernunft und Philosophie über den Eid lehre und bestimme?" De uitkomst, welke daar, gelijk wij zien zullen, wordt voorgesteld, is dan ook waarlijk te gemakkelijk en te verleidelijk om geen bijval te verwerven, daar zij aan alle bezwaren een einde zou kunnen maken... indien het namelijk een

1) *ib.* p. 150.

uitkomst ware, en door deze niet van toepassing èn op den eed èn op den Staat, wat Horatius op zijne wijze het „schip van Staat" heeft toegezongen:

O navis, referent in mare te novi
Fluctus. O, quid agis?....
...Non tibi sunt integra lintea,
Non di, quos iterum pressa voces malo. [1])

Het is dan ook niet zonder beteekenis en geenszins toevallig, dat deze strooming in ons vaderland samenviel met eene periode, waarin men bij herhaling aan den eed had gewrongen. Bij de staatsregeling toch van 1798 was het woord *Eed* vervangen door *verklaring*, op deze wijze: „ik beloof op mijne Burgertrouw. Dit verklaar ik." In 1801 werd deze formule weêr gewijzigd, en in 1805 werd het eedsformulier weder aldus hersteld: „ik belove en zwere, zoo waarlijk helpe mij God Almagtig;" terwijl de Constitutie van 1806 met haren franschen koning ook het fransche formulier overnam: „ik zweer," met weglating van Gods naam [2]). Geen wonder dus, dat in dien tijd en onder zulke omstandigheden met ijver gezocht en met voorliefde geluisterd werd naar een voorstel, dat aan de ééne zijde den eed scheen te redden, en aan de andere zijde toch ook genoegzaam voldoening scheen te geven aan een tijdgeest, waarin men nog de natrillingen speuren kon van den zang van Voltaire:

J'ai promis; il suffit: n'importe à quel Dieu! [3])

Meister dan, in bovenbedoeld geschrift: *über den Eid, nach reinen Vernunft-Begriffen*, is het geheel eens met Kant, dat het gewone begrip van den eed volstrekt onhoudbaar en op louter bijgeloof gegrond is. Maar hij is niet enkel philosooph, maar ook practisch jurist, en zoo komt hij dan ook tot een geheel ander resultaat. Want den eed, hoe dan ook, op te geven, dit vindt

---

1) Od. I: 14 (*ad rempublicam.*)
2) Zie v. d. Bruggen: *de Eedsleer*, p. 306.
3) *Alzire*: IV, 4.

hij een al te gewaagd denkbeeld. De menscheid kan zulk een onderpand voor woord-trouw en waarachtigheid nu eenmaal niet ontberen. Daarom mag zij niet rusten voordat zij een echt wijsgeerig begrip van den eed gevonden hebbe, en dit te vinden, ware de grootste weldaad. Hij nu beweert, het werkelijk gevonden te hebben. Wel verklaart hij, dat het van de hoogste oudheid tot den nieuwsten tijd overgeërfd grondbegrip van den eed als eene religiöse Betheuerung ook door hem niet losgelaten noch verloochend wordt, en dat hij het alleen gezuiverd heeft van de vreemdsoortige inmengselen van het bijgeloof, om het als een zuiver wijsgeerig begrip te kunnen vaststellen. Maar dat de schrijver zelf toch aan het eind geen raad weet met die „religiöse Betheuerung," en dat hij deze, als het noodig is, wel weêr weet uit het geding te brengen, blijkt op merkwaardige wijze wanneer hij rekening gaat houden met het atheisme. Hij maakt onderscheid tusschen een praktisch en een theoretisch atheisme. De praktische atheist is, naar zijne zienswijze, ook moreel zóó diep gezonken, dat aan eene toelating tot den eed van zulk een zelden of nooit kan gedacht worden. Maar de theoretische atheist, een Protagoras b.v. — en hoevelen zijn er wellicht, die het hem nazeggen: of er een God is, ot niet, verklaar ik niet te weten! — welnu, de zoodanige moet elken rechterstoel van harte welkom zijn tot den eed. Want de eed, zóó heet het dan verder, is niet enkel religieuse, hij is ook tevens ethische verzekering — en het resultaat, dat hieruit gesponnen wordt, is dan eindelijk saâmgevat in deze woorden: „Unabhängig von Gottesverehrung, behauptet also der Eid auch als bloss ethische Betheuerung einen hohen Grad der Heiligkeit und Wirksamkeit."

Met opzet gaf ik van dit geschrift een min of meer uitvoerig overzicht, omdat die beschouwingen, al zijn ze gelukkig nog niet gecodificeerd, niet alleen de gevaarlijkste zijn, die ik ken, daar zij, gelijk reeds is opgemerkt, de eedkwestie zoo gemakkelijk schijnen op te lossen; maar omdat daar ook nu wederom verschijnselen genoeg aanwezig zijn, die het niet overbodig maken, het illusoire van zoodanige uitkomst duidelijk in het licht te stellen.

Ik wil niet eenmaal getuigen oproepen uit den tijd, die, al ligt hij nog maar kort achter ons, toch reeds tot de geschiedenis behoort, om te bewijzen, dat het door de school van Kant gestrooide zaad niet zonder vrucht gebleven is in de geschriften van moralisten, philosophen, juristen en theologen, waar zij zich uitlieten over den eed. Ik wil nu enkel spreken van het tegenwoordige, om te doen zien, dat dergelijke theorie diep is ingeweven in de openbare meening, al spreekt zij zich ook slechts bij gelegenheid, en dan niet altoos met even groote duidelijkheid en zelfbewustheid uit.

Door vriendelijke bemiddeling van professor Nippold te Bern zijn mij uit Zwitserland twee referaten toegekomen, die niet in den handel zijnde, en uit dien hoofde slechts in zeer beperkten kring bekend geworden, ons inleiden in den eedsstrijd, die ook dáár te lande wordt gestreden, en die een merkwaardige bijdrage leveren tot de histoire contemporaine van deze zaak. Het eene is van een jurist [1]), en is gehouden in een juristenvereeniging te Bern, in Sept. 1880; het andere van een theoloog [2]), en is twee jaren vroeger gehouden in eene predikantenvereeniging van het kanton Bern. Dit laatste vooral brengt ons op de hoogte van den stand der kwestie in Zwitserland. Ook dáár komen de wettelijke bepalingen omtrent den eed gedurig in conflict, naar althans beweerd wordt, met de door de nieuwe Grondwet uitdrukkelijk gewaarborgde gewetensvrijheid. Art. 49 toch van die Grondwet, gevoegelijk te vergelijken met art. 164 der onze, bepaalt: „dass Niemand zu einer religiösen Handlung gezwungen oder wegen Glaubensansichten mit Strafen irgend welcher Art belegt werden dürfe." [3]) Welnu, wie zegt niet: voortreffelijk? Maar nu komt de wet in vele gevallen den eed eischen, en zie, daar hebt ge, tout comme chez nous, het conflict met zoovelen als zich beroepen op het heilig recht der consciëntievrijheid, en uit kracht daarvan bezwaar maken tegen den eed.

---

1) Dr. Carl Stooss, Gerichtspräsident und Docent an der Universität Bern.

2) E. Trechsel, Pfarrer in Gsteig bei Interlaken.

3) Men ziet gemakkelijk in, dat deze formuleering de zaak dáár nog wel zoo ingewikkeld maakt als ons art. 164 bij ons.

Nu heeft men er in Zwitserland echter wat op gevonden.

Dààr is de zoogenaamd „burgerlijke" eed reeds min of meer mode geworden, hoewel nog niet officieel gewettigd. Ja, het geval heeft zich zelfs voorgedaan, dat iemand, die tot dien burgerlijken eed was toegelaten, door een hooger rechts-collegie veroordeeld werd tot den echten, officieelen, godsdienstigen eed, naardien die eerste niet als een eed werd beschouwd. Maar in vele gevallen vergenoegt de Overheid zich daarmede. „In einer ganzen Reihe von Entscheiden, von den Kantonalen bis zu den höchsten eidgenössischen Rekursbehörden ist die Anwendung des Art. 49 auf den Eid Thatsache und rechtliche Praxis geworden," zegt Trechsel. D. w. z.: de eed wordt eenvoudig ontdaan (naar men meent) van zijn godsdienstig karakter, en men is klaar met elken eisch van elke wet! Zoo heeft b. v. het Hof van Appel en Kassatie te Bern in 1876 een schrijven gericht aan alle rechterlijke beambten, waarbij hun gelast werd: „demjenigen, welcher sich weigere, den religiösen Eid zu leisten, die bisherige, aber aller religiösen Bestandtheile entkleidete Eidesformel vorzulegen." Ook de Bondsraad, zòò wordt verder nog medegedeeld, heeft in een voorgekomen geval de volgende beslissing genomen: dass der Eid seines religiösen Charakters entkleidet wird durch Streichung der Anrufung Gottes, unter Beibehaltung der Eingangsformel: ich schwöre — der sogenannte bürgerliche Eid. Men ziet dus, dat er wel grond is voor de profetie van den referent: Und zweifle man nicht, dieser „bürgerliche" Eid... wird der Eid der Zukunft sein.

Met blijdschap heb ik opgemerkt, dat de in de eerste dagen van October l.l. in onze Tweede Kamer gehouden discussies over den eed zich zoo goed als vrij gehouden hebben van zulk een noodlottig expedient. Slechts één stem is daar vernomen, die het godsdienstig karakter van den eed, zooal niet rechtstreeks bestreden, dan toch heeft willen elimineeren, terwijl het bij alle andere leden uitdrukkelijk of stilzwijgend in confesso was, dat Cicero's beschrijving er van als affirmatio religiosa niet kon of mocht

betwist worden. Die èène stem was die van den Heer *Kist.* Volgens het „Bijblad" (p. 84) heeft deze o. a. gezegd: „Ik hecht dus gewicht aan den eed, maar doe dat uitsluitend ter wille van de maatschappij en niet ter wille van de godsdienst of ter eere van God. Ik acht den eed eene burgerlijke handeling, een waarborg voor de maatschappij." En dan volgt wel deze zin: „Men roept bij het doen van den eed het Opperwezen aan om den diepen ernst daarvan" [waarvan?] „uit te drukken, maar men wordt daarbij niet geleid door eenig bijoogmerk. In zoover ga ik dus niet mede met hetgeen is aangevoerd door den Minister van Justitie"; maar dan spreekt zich de wezenlijke bedoeling van dat alles duidelijk genoeg uit in hetgeen onmiddelijk volgt: „De eed is een burgereed en berust op de volksovertuiging."

Wat dan had de Minister van Justitie gezegd, waartegen de Heer Kist met die woorden opkwam? Het kan niets anders zijn, dan het volgende, waarmede de Minister zijn eedsbegrip gegeven had: „ . . . ik noem den eed eene godsdienstige handeling, waardoor hij, die iets te verklaren of te beloven heeft, uit zijne gedachten verbant al wat het tijdelijke raakt, zijne neigingen, zijne begeerten, zijne belangen, zijne vooroordeelen, zijne menschenvrees; uitsluitend den blik rigt op den almagtigen en alwetenden God; vervuld van het besef van volstrekte afhankelijkheid van Hem en van onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid aan Hem, Hem oproept tot getuige van de waarheid van hetgeen hij verklaart, van de opregtheid waarmede hij iets belooft, Hem oproept tot wreker voor 't geval die waarheid, die opregtheid mogt ontbreken." (p. 55.)

Dat is, om het kort te zeggen: de eed is ὁ λόγος πρὸς τὸν θεὸν, het woord bij God. (1)

Men ziet, die ministerieele definitie is gansch wat anders dan dit, hetwelk het godsdienstig element van den eed wil buitensluiten: de eed is een burgereed en berust op de *volksovertuiging.*

Dat ook de Minister Modderman dat gevoeld heeft, en in zijne repliek ook dààrtegen is willen opkomen, mag nog ten overvloede

(1) K. F. Göschel: *der Eid nach seinem Principe, Begriffe und Gebrauche p.* 280.

blijken uit hetgeen wij nog lezen kunnen op p. 96: „Zegt men nu, dat ik al die beschouwingen achterwege had kunnen laten, dat die geheele expectoratie overbodig was, ik antwoord, dat dit op mijn standpunt niet wel mogelijk was. Het zou mogelijk geweest zijn, indien ik in den eed *uitsluitend* eene burgerlijke handeling zag. Maar nu ik den eed, al wordt hij dan, door de wet bevolen, ook eene burgerlijke handeling, toch in zijn innerlijk wezen beschouw als eene religieuse handeling" enz.

Ziedaar inderdaad het diep-ingrijpend verschil, en het is een meer dan alles dringende eisch, nu de zaak overal met zooveel kracht zich weêr komt aanmelden op de lijst van de vragen des tijds, dat dit principieel verschil zich met klaarheid plaatse voor het bewustzijn van allen, die daarin een stem hebben. Want ook, indien het zoo geviel, dat men ook mocht oordeelen niet alleen over ce qu'on ne voit pas, maar ook over ce qu'on n'entend pas, dan zou ik zeggen: ik kan de meening niet van mij wegdoen, dat vele conscienties zich paaien met die gedachte, dat de eed *uitsluitend* een *burgerlijke*, en niet in de *eerste plaats* een *religieuse* handeling is, dat hij *berust* op wat men noemt de *volksovertuiging* in plaats van *in overeenstemming* daarmede te zijn, en zijn eenige en diepste basis te vinden in den levenden God. Woelt men den eed los van die basis, dan houdt men niets over dan een fictie; want dit juist is het, wat behoort tot zijn onuitwischbaar karakter; dit, en dit alleen, is zijn innerlijkst wezen, al het andere is louter accidenteel en behoort tot den veranderlijken en voor velerlei wijziging vatbaren vorm.

De Heer Kist heeft zich beroepen op een ook bij hem, naar hieruit blijkt, onverdachten getuige [1]), te weten op Dalloz (in voce *Cultes*). Welnu, laat mij hier iets mededeelen van hetgeen diezelfde autoriteit verhaalt in voce *Serment.* [2]) In Frankrijk, zóó komen wij van hem te weten, zweert men sedert 1790 eenvoudig met *je jure*, zonder aanroeping van Gods naam, en zonder eenige formaliteit, die aan eene godsdienstige handeling herinnert.

---

1) *Bijblad*, p. 85. 2) Het door ons beiden bedoelde werk is: *Jurisprudence générale.*

Men doet het staande, en met ontbloote en opgeheven rechterhand. In 1840 is het geschied, dat er een petitie bij de „chambre des pairs" was ingediend, waarbij gevraagd werd, dat het vroeger bestaan hebbende eedsritueel en de uitdrukkelijke aanroeping van Gods naam weêr mochten hersteld worden, omdat de petitionarissen meenden, dat door het weglaten van dat alles de kracht van den eed werd verminderd. Maar ziet, in hare zitting van 24 Febr. is de Kamer met betrekking tot die petitie eenvoudig overgegaan tot de orde van den dag, zich vereenigende met het advies van den rapporteur, Mr. Tascher: „que le serment, qui à lui seul constitue une religion, ne tire pas sa valeur du plus ou moins de solennité dont les hommes peuvent l'entourer, ni de l'objet auquel il engage, mais bien de la Divinité invoquée; il reçoit sa sainteté de l'intervention du Dieu de vérité appelé comme témoin de l'engagement pris et comme juge de la fidélité à le remplir."

Verder komt nog dit: „Quoi qu'il en soit, l'invocation de la Divinité et l'imprecation n'en constituent pas moins chez nous l'essence du serment, et elles sont virtuellement contenues dans ces mots *je le jure.* Il suit de là qu'une formule de promesse ou d'affirmation où ces mots sacramentels ne se trouveraient pas compris, ne serait pas un serment. C'est ainsi qu'il a été décidé qu'il y a nullité lorsque, d'après le procès-verbal des débats d'une cour d'assises, les témoins auraient simplement *promis*, au lieu d'avoir *juré* de parler sans haine" etc.

„L'emploi des mots *je jure* est de toutes les formalités extérieures du serment la seule qui soit rigoureusement substantielle." Dit is in het fransche recht zóózeer geconstateerd, dat wij bij Dalloz onderscheidene arresten van verschillende colleges met verschillende jaartallen kunnen lezen, waaruit blijkt, dat b. v. een zieke, die te zwak was om *staande* te zweren, of iemand die geen *rechter*arm had, of nog een ander die bij het zweren zijn *linker*hand had opgeheven, en nog een, die zijn handschoen had aangehouden — dat die allen toch wel degelijk *gezworen* hadden, als maar dit ééne betuigd was: *je le jure.*

Mij dunkt, bewijs genoeg, dat Dalloz of het fransche recht niet

kunnen optreden als getuigen voor de stelling, dat het mogelijk is, de godsdienstige handeling op den achtergrond of weg te dringen uit den eed, ook al wordt hij gereduceerd tot zijn allereenvoudigsten vorm, waarbij de naam van God zelfs niet genoemd wordt.

Ik stem dan ook van ganscher harte in met bovengenoemden Trechsel, wanneer hij opkomt tegen de fictie, die reeds in Zwitserland in de mode kwam. Al zou ik mij met belangrijke onderdeelen van zijn referaat moeilijk kunnen vereenigen, evenmin als met zijn eindresultaat, om den eed maar ganschelijk te doen verdwijnen, in deze hoofdzaak ben ik het geheel met hem eens: „Der bürgerliche Eid aber, ohne Anrufung Gottes, was ist er? Ein Widerspruch in sich selbst! Een Messer ohne Klinge, dem das Heft fehlt! Macht nicht eben das das Wesen des Eides aus, dass Gott als der Allwissende zum Zeugen der Wahrheit angerufen wird? Und dieses Wesentliche bleibt stehen, so lange die Einleitungsformel: ich schwöre! stehen bleibt. Ja, sie ist es, welche den religiösen 'Charakter des Eides ausmacht. Sie war das allezeit sich gleichbleibende, während die übrige religionsceremonielle Ausstattung des Eides im Lauf der Geschichte mancherlei Wanderungen erfahren hat."

Inderdaad, hier geldt het: sic aut non! Men wane niet, dat men nog een eed heeft, wanneer men God er uit zal hebben weggedaan!

Drie getuigen wil ik oproepen, om deze beweering te staven, en om ons tevens nader in te lichten omtrent het een en ander, wat in eene monografie over dit onderwerp niet vergeefs mag gezocht worden. Zij zijn: de *historie*, de *etymologie* en de *symboliek*, al behoeven ze ook niet al te lang aan het woord te zijn, om de zaak te beslissen.

A. De historie.

Hiermede bedoel ik in de verte niet, eene geschiedenis of ook maar een historisch overzicht van den eed te geven. Dit zou een boek op zichzelf moeten worden, en dit ligt ook volstrekt niet op den weg

van het onderzoek, dat wij op het oog hebben. Neen, ik bedoel enkel, de historie te laten optreden om in het algemeen te constateeren, dat de eed, waar en wanneer hij ook voorkomt, op welke wijze ook en onder welke vormen, nimmer en nergens zijn karakter van godsdienstige handeling verloochent. Het is werkelijk nimmer iemand in de gedachte gekomen, noch onder de voorchristelijke, noch onder de christelijke geleerden, het godsdienstig karakter van den eed te ontkennen of ook maar op den achtergrond te willen dringen, voordat het eigenaardig wijsgeerig stelsel van Kant eenige zijner leerlingen daartoe aanleiding gaf. Geen enkele definitie van wijsgeeren, juristen of theologen, uit ouden of nieuweren tijd zou kunnen aangehaald worden, buiten die stemmen, die zich hebben doen hooren sedert het begin dezer eeuw, waarin de notie van *juramenti religio* niet op den voorgrond treedt. De geschiedenis, deze getrouwe en onwraakbare getuige, laat zich nu eenmaal niet reconstrueeren. Zij bewijst ontegenzeggelijk, dat de eed bijna zoo oud is als de menschheid zelve, en dat hij zijn ontstaan te danken heeft niet aan dezen of genen godsdienstvorm, niet aan de uitvinding van dezen of genen wijsgeer of godsdienststichter, maar aan het algemeen en onuitroeibaar menschelijk bewustzijn van afhankelijkheid van eene Hoogere Macht, in de gemeenschap met welke het recht, de trouw en de waarheid ter laatster instantie eeniglijk gegrond zijn. De eed is een bestanddeel zoowel van het jus naturale als van de theologia naturalis, want hij is zonder uitzondering aan alle tijden en volken gemeen. Het is niet te veel gezegd, wanneer Grotius reeds verzekert: „Apud omnes populos et ab omni ævo circa pollicitationes, promissa et contractus maxime semper vis fuit jurisjurandi" [1]). Reeds Pythagoras leidt den eed van de goden af, en was van oordeel, dat men wel zeldzaam zweren moest, maar dat onder eede gedane beloften heilig zijn boven alles [2]). Malblanc, wiens werk over den eed [3]) wel altoos als

1) *De jure belli ac pacis*, II : C. 13.
2) Zie Pufendorf: *De jure nat:* IV, c. 2. „Quid est jurare, nisi jus Deo reddere?"
3) *Doctrina de jurejurando.*

classiek zal blijven gelden, verzekert nadrukkelijk: „agitur de doctrina, cum totius religionis visceribus intime coalita, ut inde divelli non possit"[1]). Niet alleen bij de Joden en bij de christenen, maar evenzeer bij alle heidensche volken had de eed ten allen tijde een godsdienstig karakter. Welke eeden worden niet gezworen bij den Styx door de goden van Homerus. Bij de Romeinen is, naar de treffende opmerking van Tyler[2]) „to swear bij the name of a man" hetzelfde als „to deify him." (Hor. Ep. II : 1. 16). En, om nog één getuigenis der oudheid te noemen, ziehier de classieke plaats uit Cicero (de Off. III : 29): „in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim jusjurandum affirmatio religiosa." Vergelijkt men met deze definitie, wat daarop onmiddelijk volgt: „Quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est," dan is het waarlijk niet twijfelachtig, dat hij met die uitdrukking *affirmatio religiosa* niets minder bedoelt dan eene door de praktische erkenning der godheid versterkte verzekering, die juist dààrdoor onschendbaar is.

Over het kanonieke recht behoeven wij hier niet eens te spreken, evenmin als over de leerbepalingen omtrent den eed in alle kerken der hervorming. In de gansche leerontwikkeling van het christendom is de eed doorloopend gecodificeerd; en zoovelen onder de christenheid hem immer mogen verworpen hebben, hun bezwaren vonden ten allen tijde juist hierin hun grond, dat zij den eed als godsdienstige handeling niet konden dragen. Daarom ook hebben de wetgevers der latere tijden altoos rekening gehouden met de confessioneele gezindheden, om te gemoet te komen aan den eisch van vrijheid van godsdienst, het tooverwoord, dat gemakkelijker is uitgesproken dan verwezenlijkt: „de vrije kerk in den vrijen staat." Ook de geenszins nieuwe vraag, waarover reeds in het begin der 18de eeuw in de boeken der geleerden gestreden werd,[3]) of ook atheisten tot den eed kunnen toegelaten worden, en de

---

1) I. § 5.

2) *Oaths* etc. zie Göschel ll. p. 41.

3) Zie Stäudlin: *Gesch. d. Vorstell. u. Lehren v. Eide*, p. 157.

moeilijkheden, die met nieuwe kracht zich doen gelden in den jongsten tijd, pleiten voorwaar niet tegen, maar vòòr het beslist godsdienstig karakter van den eed. Vanwaar immers die conflicten? Het is kort en goed gezegd door een schrijver, die tehuis is en ons tehuis brengt in de wetsbepalingen omtrent den eed in alle landen der wereld: „für diese (staatliche) Gesetzgebung ist aber der Eid als religiöse Handlung ein fremdes Element, dessen Wirksamkeit von Faktoren abhängt, die ausser dem Bereiche der Staatsgewalt liegen" [1]).

B. De etymologie.

Niet minder sterk spreekt de etymologie. Vooraf zij gezegd, dat ik hierbij natuurlijk de taal niet méér wil laten bewijzen, dan zij recht heeft te doen. Ik wil rekening houden met het gevaar, dat daar schuilt op dezen weg, om eenig begrip, dat zich historisch ontwikkeld heeft, te willen bouwen op de etymologische beteekenis van een woord, ook al is de afleiding, wat trouwens niet altoos het geval is, boven alle bedenking verheven. Ik wil bedenken en in het oog houden, dat de beteekenis van een woord, in den overgang der talen en der geschiedenis, dikwerf tot onkenbaar wordens toe verloopt, waaruit men zien kan dat er ook aan den stamboom der talen onnatuurlijke uitwassen zijn, die het gevaarlijk zou zijn te verwijderen. Maar al zou het ook dwaas zijn, de historie te willen vervormen naar de regels der taal, en de ook ontaarde beteekenis van een woord, wanneer die zich eenmaal heeft vastgezet in het spraakgebruik, weêr te willen vervangen door de echte en natuurlijke, ook al is deze lang in het vergeetboek geraakt, dit alles neemt niet weg, dat toch altoos ook de etymologie mag blijven medespreken ter bepaling van eenig begrip, vooral wanneer het vaststaat, gelijk met den eed het geval is, dat het niet is een van het ééne volk aan het andere overgeleverd, maar aan alle volkeren- en taalstammen oorspronkelijk en natuurlijk begrip. Bovendien zal het ons blijken, dat de beteekenis der woorden,

1) Dr. Phil. Harras v. Harrasowsky: *die Parteienvern. u. d. Parteieneid* etc. Wien, 1876. Vorw. VII.

waardoor de eedshandeling wordt uitgedrukt, volstrekt niet zoover verloopen, maar integendeel aan de grondbeteekenis vrij wel getrouw gebleven is. En in ieder geval is hetgeen hier mag ter sprake komen belangrijk genoeg, om in eene studie over den eed met nauwgezetheid overwogen te worden.

Wij mogen beginnen met het Hebreeuwsch; niet omdat ik gaarne zou onderschrijven het gevoelen van sommige geleerden [1]), die den eed in zijn ontstaan en oorsprong afleiden van het Verbond, dat God heeft opgericht met Noach [2]) en daarna met Abraham [3]). Maar omdat de onbetwiste oudheid van dezen taalstam hem zonder tegenspraak het recht geeft, hier het eerst in aanmerking te komen.

Het Hebr. woord נִשְׁבַּע (nishba ng), de Niphalvorm van שָׁבַע shaba ng), dat in het O. T. altoos gebezigd wordt voor *zweren*, is afgeleid van שֶׁבַע (shèba ng), waarin wij gemakkelijk den sanscrietwortel *saptan*, het Gr. ἑπτά, het Lat. *septem*, het Goth. *sibun*, het Hoogd. *Sieben*, en het Holl. *zeven* herkennen. Zweren is alzoo in het Hebr. letterlijk *zich bezevenen*, en ook het woord שְׁבוּעָה (sheboe gn ah) *eed* is van denzelfden stam. Wij behoeven ons nu hier niet te verdiepen in de vraag, of deze benaming voor zweren en eed in de Hebr. taal al dan niet moet verklaard worden uit de omstandigheid, dat, volgens Gen. XXI : 22 vv., Abraham, toen hij aan Abimelech zwoer en met hem een verbond sloot, zeven lammeren (ten offer of ten geschenke) afzonderde. Veelal wordt dit aangenomen, en daarbij dan gewezen op het verhaal van Herodotus (III : 8), volgens hetwelk ook de Arabieren gewoon waren een verbond te sluiten bij zeven, met het bloed der contracteerende partijen bestreken en tusschen hen geplaatste, steenen [4]). Veeleer zou ik meenen, dat het juist omgekeerd is, dat namelijk deze gebruiken juist terugwijzen op de toen reeds algemeen erkende hei-

---

1) O. a. ook nog Strippelman (Obergerichtsrath), wiens omvangrijk werk: *der Gerichts-Eid*, 1855, overigens, wat de bouwstoffen betreft, wel een der volledigsten is uit den lateren tijd.

2) Gen. IX : 9, 11. Vrgl. Jes. LIV : 9.

3) Gen. XXII : 16.

4) Zie Oehler: *Theol. d. A. T.* I. p. 391. e. a.

ligheid van het zevental. Eveneens is het voor ons onverschillig, wááruit dit weder te verklaren zij. Men moge den grond dier heiligheid zoeken waarin men wil; hetzij in de zeven planeten (Winer), hetzij (wat ik voor mij meen dat zich wetenschappelijk het best laat rechtvaardigen) in de oude scheppingsoorkonde met den zevenden dag als rustdag (Lange); en men moge dat zevental dan aanmerken als het getal „van het in de geschapen wereld zich openbarende goddelijke" (Delitzsch en Auberlen), of als de samenstelling van het Godsgetal 3 en het wereldgetal 4 (Bähr en Hengstenberg), of het nog op andere wijze bepalen — dit alles doet nu hier niets ter zake. Want wij hebben genoeg aan het onbetwistbaar en onbetwist feit, dat het zevental door de gansche oudheid, ook door al het heidendom heenloopt als het heilig getal bij uitnemendheid [1]). Bij de Hebreën met name was het dan ook het symbolisch verbondsgetal, voorkomende in alle plechtige gebruiken, die betrekking hebben op de verbondssluiting tusschen Jehova en zijn volk. Diensvolgens is het duidelijk, dat het woord zweren bij de Hebreën de aanduiding was van het aangaan eener heilige verbindtenis met of voor het aangezicht van den Heiligen.

Enkele malen komt ook אָלָה (alah) voor in de beteekenis van zweren en eed. Dit is afgeleid van אֵל (ēl) God, en doelt dus nog meer rechtstreeks dan het voorgaande op een aanroepen van God, of met Hem zich in verbindtenis stellen.

Dat evenwel bij de Hebreën het zweren ook in hunne taal is aangeduid als eene wezenlijk godsdienstige handeling, is zeker niet te verwonderen. Wel zoo merkwaardig is daarom nog hetgeen andere talen ons verkondigen.

In het Grieksche ὅρκος, van ἔργω, εἴργω (arceo) dringt zich, naar

---

1) Het is allermerkwaardigst, dat het ook in de rechtshandelingen der Oude Germanen eene niet onbelangrijke rol speelt. In de *Deutsche Rechts-Alterth* (p. 213) van Jac. Grimm vinden wij o. a. *Sieben Zeugen*, daher der Ausdruck *besiebenen*, *übersiebenen; sieben Eichen* am Gerichtsplatz; *sieben Schuh:* vor Gericht erscheint jeder Freie, der an Grund und Boden *sieben Schuh* hinter sich und vor sich besitzt. Zoo ook in den regel 7 eedshelpers, consacramentales, vanwaar de uitdrukking: septima manu jurare. (ib. p. 862).

zijn etymologische grondbeteekenis, de voorstelling van eene insluiting, omtuining, een aan alle kanten afgesloten ruimte, waaruit niemand ontkomen kan (vrgl. de Orcus der Latijnen), op den voorgrond. Maar dat die voorstelling een godsdienstigen achtergrond heeft, d. w. z. dat men zich bij den ὅρκος, eed, juist als door de godheid gebonden, d. i. omsloten, dacht, blijkt genoegzaam hieruit, dat Horkos in de Grieksche godenleer ook persoonlijk optreedt, en wel als een zoon van Eris, eene dochter van den Nacht, en de godin der tweedracht, en dat aan dien Horkos vooral ook de taak is toevertrouwd van het straffen der meineedigen. Kort gezegd, ligt dus in het genoemde woord bet begrip van (onschendbare, niet te verbreken, heilige) *band* [1]).

Hierbij wil ik nog memoreeren, dat in den laatsten tijd Max Müller [2]) den handschoen weêr heeft opgenomen voor de beweering van Lactantius, dat *religio* komt van *religare;* dat hij althans deze afleiding als mogelijk handhaaft naast die, welke op gezag van Cicero (van *relegere*) bijna algemeen als de eenig ware geëikt was. Ik waag het niet, hierin te beslissen, al durf ik niet ontkennen, dat Lactantius mij ten deze altoos meer heeft toegelachen dan Cicero, daar het toch meer voor de hand ligt, den godsdienst te beschrijven als het maken van een *verbindtenis* (met God), dan als het (met aandacht) *herlezen.* Indien dit nu zoo ware, dan zou ὅρκος werkelijk hetzelfde beteekenen als religio, en dan zou ook in ὄμνυμι, ὀμόσαι (*zweren*) wederom dezelfde grondgedachte te bespeuren zijn. Want dit is afgeleid van ὁμός, d. i. *met elkander, saamgevoegd, vereenigd;* en de heiligheid, het onschendbare van het ὀμόσαι is in dit woord derhalve hierdoor uitgedrukt, dat het de aanduiding bevat van een vereenigd worden met de godheid, d. i. van een band κατ'ἐξ. M. a. w. de zinrijke definitie van den eed, door Duns Scotus gegeven als „medium conjungens inferiora cum superioribus", is werkelijk daarin opgesloten.

Wij komen tot het Latijnsche *jurare, jusjurandum*, het fransche

1) Ook Grimm doet dat uitkomen, ll. p. 892

2) Zie het reeds vroeger genoemde werk, p. 11.

jurer. Meister, in zijn bovengenoemd werk, zegt eenvoudig (p. 69): „jurare quasi Jovem orare," [1]) en maakt elders (p. 55) nog de opmerking: „jusjurandum vielleicht von Jupiter abgeleitet, wie Juglans: gleichsam Jovis glans." Het dunkt mij echter niet te veel gezegd, wanneer wij deze dingen niet meer dan eene misschien vernuftige conjectuur noemen, die zich moeilijk laat verdedigen. Liever en met meer instemming laten wij een ander getuige optreden, die, bij velen als positivist, bij allen als taalgeleerde als autoriteit geldt. Littré [2]) zegt het volgende: *Jurer*, du lat. jurare, de jus, juris, le droit. *Jus* tient au radical *yu*, *joindre*, jungere, lier. *Jurare*, pour *jusare*, en est le dénominatif; l'*ū* dans *jūs* et *jūrare* est pour le primitif *jous*, qui représente le gouna [3]) de l'*u* de *yu*." Reeds Thomas Aquinas leidt jurare af van jus [4]), en Grimm zegt het volgende: „Bemerkenswerth drückt in den schwed. gesetzen *lag* (lex, jus) oft auch so viel als eid aus; es heisst fylla lag, ganga, festa lag (juramentum praestare) biuda lag (j. offerre), wie sich das lat. jus und jurare berührt" [5]). Zoo wortelt dus, het is aan geen redelijken twijfel onderhevig, jurare in jus, en, wat opmerkelijk is bovenal, zoo is dan wederom jus geheel hetzelfde als religio (indien althans Lactantius gelijk heeft met zijne afleiding van religare).

Minder zeker schijnt de beteekenis van *eed* en de daarmede verwante woorden *eid, oath*. Meister [6]) zegt: *Eid* entweder von dem *Einen* und dem *Geeinten; Een*, *Ein*, *Eind;* oder, wie mir mehr gefällt, von *Eedh*, der Sonne, dem *Athin* der Scythen; oder gar aus dem Hebräischen עֵד, Zeugniss". Met dit Hebr. woord

---

1) Ook Malblanc maakt reeds die gissing. ll. p. 60 Marx (*aer Eid u. d. jetzige Eidespraxis:* p. 97), wil het liever de beteekenis geven van: Jovem jus orare.

2) *Dict. franc.* ad v. *jurer*.

3) *Gouna*. Terme de grammaire sanscrite désignant la modification, que subissent les voyelles autres que *a* quand on ajoute un *a* devant elles. Signif. *qualité*, parce que l'adjonction de l'*a*. changeant la voyelle en diphthongue (*i* en *ai*, *u* en *au*) lui donne plus de qualité, de poids et d'importance.

4) Zie Baijer: *Betr. üb. d. Eid*, p. 54.

5) Deutsche R. A. p. 893.

6) l.l. p. 70.

(gn eed) heeft ook Adelung het vergeleken [1]), en hierbij mag dan voorzeker in aanmerking komen Deut. VIII : 19: *zoo betuig ik heden tegen u* [2]). In hoeverre dit dan wederom zou kunnen vastzitten aan den sanskritwortel *ît*, *ligare*, waarmede Graff [3]) het woord eed verbindt, of, zooals Kaltschmidt [4]) wil, aan de beteekenis van *uitspreken*, *zeggen*, zou ik niet durven beslissen. Grimm schijnt te aarzelen. Althans nu eens lezen wij: „Eid scheint mit èwa, eiwa, lex, Ehe [5]), zusammenzuhängen. Eid könnte auch mit ïd, ad, êd, Sagen, Bitten, Beten, oder met Ja, Icht, Ur-Gicht, Beichte, Bejahung, in Beziehung stehen [6]); dan weêr: „In Eid muss die Vorstellung eines feierlichen, heiligen, festigenden Bandes enthalten sein" [7]); terwijl hij elders weêr zegt: „Eid... scheinbarer Einfachheit halben ein dunkles Wort, dem etwa nur, insofern es den Begriff von Band (wie ὅρκιον) enthielte, die verwandtschaftswörter goth. aidei, ahd. eidî (mater) und ahd. eidum, ags. âdom [8]) (gener) zur Seite stehen" [9]). Men heeft hier dus min of meer ruime keuze. Ik voor mij acht het waarschijnlijk, dat wij ook hier het begrip van band wederom terugvinden.

Is dit ook het geval met *zweren*, to swear, schwören, Schwur? Ook ten dezen opzichte is er geen volkomen zekerheid. Op den klank afgaande, zegt Grimm [10]), zou schwören in verband kunnen staan met Schwester (ὁμόσαι, conjungere), evenals Eid met Eidam, en zou dan doelen op verwantschap, verbinding, conjuration, en

---

1) *Gramm. krit. Wörterb.* ad v.

2) עֵד van עוּד *obtestari.* In de aangehaalde plaats staat: וְהַעִדֹתִי. De Septuag. vertaalt διαμαρτύρομαι. De Vulg. *praedico tibi.*

3) *Althochd. Sprachschatz.* I. p. 159.

4) *Sprachvergl. Worterb.* Deze vergelijkt met *eid* het lat. *ajo* en het Gr. ἀχέω, ἠχέω enz.

5) *Ehe.* De uitdrukking *êwa*, verkort *êa*, beteekenf 1o. wet, bond, band, niet matrimonium, en eerst door overgang van beteekenis, niet meer lex, maar matrimonium. Deutsche R. A. p. 417.

6) *Deutsche Gramm.* II. p. 25.

7) *Deutsch Wörterb.* ad v.

8) Nederl. *oom.*

9) Deutsche R. A. p. 892.

10) *Deutsche Gramm.* II. p. 45. 529.

mitsdien in de grondvoorstelling verwantschap hebben met *ὅρκον ὀμόσαι*. Zelfs acht Göschel [1]) het niet onwaarschijnlijk, dat het min of meer met *zwaard*, *Schwerdt*, in verband staat, met een beroep op Grimm [2]). Deze schijnt echter meer te hechten [3]) aan de afleiding, die ik ook bij Adelung en ook bij Kaltschmidt [4]) gevonden heb, te weten van *svaran* (oud-goth.) = *varan*, waaren, (waar-spreken), met de intensive *s*, op dezelfde wijze als zich in het latijn uit verus *severus*, *asseverare* gevormd heeft. Grimm zegt (t. a. p.): „Wahrheits und Sicherheitseide gibt es noch heute wie sonst. Echtheitseide sind jetzt ausser Gebrauch, waren aber in unserm alten Recht häufig, nämlich bei dem Institut der consacramentalen. Eideshelfer schwuren nicht, dass eine That wahr sei, sondern dass der, dem sie halfen, einen echten Eid ablege. Jeder Eid muss in lauter Formel *gesprochen* und kann nicht durch ein blosses Symbol, ohne Worte, abgelegt werden, daher sich svaran (svôr) mit svaran? (svaraida?) altn. svara (svaradi) ags. andsvarjan (andsvarode) d. i. respondere, berührt; vgl. altn. svar (responsum) svardagi (jusjurandum) ags. andsvar, engl. answer."

Nog schijnt er eene andere afleiding te bestaan, nml. van zwaar. Althans Meister [5]) zegt: „*Schwur*, ja nicht von schwer; sondern von dem Altgothischen Wort *Sweria* oder *Swara*, *honorare*."

Met het fransche *serment* kunnen wij besluiten. Littré teekent bij dat woord aan: „Affirmation ou promesse en prenant à témoin Dieu, ou ce que l'on regarde comme saint, comme divin: du lat. *sacramentum*, de *sacrare*, rendre sacré." Werkelijk is sacramentum

---

1) *Der Eid* etc. p. 146.

2) Deutsche R. A. p. 165: „Auf das Schwert und zwar auf den Griff (der freilich die Gestalt eines Kreuzes tragen konnte), mit in die Erde gesteckter Spitze, wurde bei Schwüren und Gelübden die Hand gelegt, in ältester Zeit auch durch blosses ausziehen des Schwerts geschworen."

3) Zie *Deutsche R. A.* p. 893.

4) Deze noemt in één adem, met al de woorden uit den Germaanschen taalstam, ook het ital. *guirare* en het fr. *jurer*, zoodat de vraag bij mij is opgekomen, of er zoo groot verschil is tusschen laatstgenoemde woorden en *zweren*, of derhalve jurare (naar de fransche uitspraak der j) en zweren (goth. svaran) niet één en 't zelfde woord zou kunnen zijn.

5) II. p. 70.

in het classieke spraakgebruik een andere naam voor jusjurandum, en bepaaldelijk werd bij de Romeinen de soldaten-eed aldus genoemd, om welke reden de krijgsmansstand bij de Romeinen ook met de uitdrukking *sacramenta* werd aangeduid, terwijl zij zelven *sacrata militia* heetten. Merkwaardig is eene plaats bij Plinius, die ongeveer 100 jaren na Chr. aan Keizer Trajanus van de christenen schrijft: „Adfirmabant, hanc fuisse summam vel culpae suae, vel erroris, quod essent soliti, stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Deo, dicere secum invicem, seque *sacramento* non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati, abnegarent; quibus peractis morem sibi discedendi fuisse, rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen, et innoxium." Wel is béweerd, dat onder het woord sacramentum hier geen eed, maar het H. Avondmaal te verstaan is. Maar dit kan toch moeilijk worden volgehouden, als men bedenkt, dat het woord sacramentum bij de Romeinen wèl in de beteekenis van eed (en het is niet onwaarschijnlijk, dat Plinius hier juist over de christen*soldaten* spreekt) en natuurlijk niet in die van het H. Avondmaal bekend was, waarvoor het trouwens eerst door Tertullianus is ingevoerd. Dit is vooral dàárom ook van groot belang, omdat hieruit dan blijken zou, dat de eerste christenen wel degelijk onder eede zich tot een en ander verbonden, en den eed dus geenszins absoluut verworpen hebben, gelijk trouwens ook uit andere getuigenissen duidelijk genoeg blijkt [1]).

Volledigheidshalve zij hier eindelijk ook het woord *meineed* nog even toegelicht. Het komt van een oud substantief *mein* (nequitia, scelus, improbitas). In de oude eedsformulen heet het gewoonlijk: Eide reine *und unmeine*, reine *und nit meine* [2]). Bij de Angelsaksen zwoeren de eedshelpers (compurgatores, conjuratores of consacramentales): „bij den Heer, de eed, dien N. zwoer, is rein en niet valsch (claene und unmaene)", bij de Denen: „hij zwoer een rechten eed, en geen Mein is daaraan (rätän eth or thear aer ey

1) Zie over dit alles nader *Baijer*, ll. p. 63, 81. v.v.

2) Grimm: *Deutsch. R. A.* p. 904. 29.

men i)", en de Saksenspiegel heeft nog de oude formule: „dat sin eid sy reine und unmeine", terwijl het bij de Franken heet: „sic illum Deus adjuvet et sancti quorum istae reliquiae sunt, ut veritatem dicit" [1]).

Alles samengenomen, meenen wij, na dit overzicht niet te sterk te spreken, als wij beweeren, dat ook de etymologie, al staat zij ook niet altoos volkomen vast, toch doorloopend het zegel drukt op de waarheid, dat de eed dààrom juist ten allen tijde als iets heiligs en onschendbaars genoemd is, omdat hij een band maakt tusschen hem, die zweert, en de godheid.

C. De Symboliek.

Men zou kunnen meenen, dat ik dit onderdeel beter den *eedsritus* of iets dergelijks dan de symboliek had kunnen noemen. Ik heb dat echter niet gedaan, niet zoozeer nog om den wille eener meer symmetrische of harmonische verdeeling, maar vooral omdat ik hierbij niet enkel de uiterlijk zoo verschillende eedshandelingen, maar evenzeer de eedsformulen, de eedswoorden, op het oog heb. Ook dezen toch moeten hier voor een deel ter sprake komen, met name voorzoover ze veelal misverstaan worden; en bovendien: ook het woord immers is een symbool, ook de taal heeft haar symboliek!

De oudste vorm van den eed, waarvan het O. T. gewag maakt, is vermeld in de woorden van Abraham tot den koning van Sodom (Gen. XIV : 22): „Ik heb mijne hand opgeheven tot den Heer." Uit de vergelijking met Ex. VI : 7 en Deut. XXXII : 40, waar God zelf die woorden bezigt, blijkt overtuigend, dat zij van ouds een staande uitdrukking voor zweren waren, en dat het gebruik zelf van overoude tijden dagteekent. Het is dan ook zòò eenvoudig en natuurlijk, door het opheffen der hand te kennen te geven, dat men zich bewust is van de tegenwoordigheid Gods, of dat men zich met Hem in gemeenschap stelt, of wel Hem aanroept als getuige, dat het ons evenmin verwonderen kan, dat gebruik

1) Zie Orelli: *Stud. üb. d. ger. Eid*, p. 21, 22.

aan te treffen in de oudste tijden als nog tegenwoordig, zooals, naar wij reeds zagen, in het opheffen van de rechterhand bij de Franschen, en bij ons te lande en elders in het opsteken der vingers [1]). Dat dit alles werkelijk op niets anders doelen kan, blijkt ten overvloede uit het verbod voor de Mohamedanen (ingevolge een decreet uit Constantinopel van het jaar 1825) om een vinger op te steken bij het zweren, gelijk in Oostenrijk de gewoonte is. Dit verbod namelijk is gegrond op eene verklaring der mohamedaansche Schriftgeleerden, dat het opsteken van den vinger in dien zin zou kunnen opgevat worden, alsof de zwerende daardoor wees naar den hemel als de woonplaats Gods, hetgeen met de voorstelling van Gods alomtegenwoordigheid zou in strijd zijn [2]).

Over de zeven lammeren, die Abraham afzonderlijk stelde voor Abimelech (Gen. XXI : 28 vv.), hebben wij reeds gesproken. Toch moet hier nog het symbolische van die handeling besproken worden. Want wel wordt er niet uitdrukkelijk bij verhaald, dat de dieren in tweeën gedeeld werden, en dat degene, die zwoer, doorging tusschen de tegenover elkander gelegde helften; maar het vermoeden van sommige uitleggers [3]), dat dit ook hier geschied zij, is niet geheel zonder grond. Ten minste blijkt uit andere plaatsen, dat het bij zweren een oud gebruik was, gelijk te zien is uit Gen. XV : 17, waar eveneens 3 helften + 1 paar (= 7 deelen) voorkomen, tusschen welke werd doorgegaan door hem, die zwoer, eene handeling, die Gen. XXIV : 7 en XXVI : 3 uitdrukkelijk een eed wordt genoemd. Wat nu mag dat doorgaan tusschen die gedeelde helften beteekend hebben? Meestal wordt, met verwijzing naar Jer. XXXIV : 18, aangenomen, dat het een soort van zelfvervloeking aanduidt, dat namelijk de zwerende er mede betuigen wil, dat het hem evenals die in stukken gehouwen dieren gaan moge ingeval van ontrouw aan zijn eed [4]). Het zou dan in den

---

1) Hierover later nog.

2) Harras v. Harrasowsky: ll. p. 301.

3) O. a. Stäudlin, ll. p. 9.

4) Zóó reeds, op voorgang van eenige kerkvaders, Valckenaar in *diss. phil. de rit. in jur.* etc. 1735, en na hem de meesten.

grond hetzelfde denkbeeld zijn, wat nog de Chinezen beweegt om bij het zweren een porseleinen schaal, die soms met zout gevuld is, aan stukken te werpen. Hoewel het niet te ontkennen is, dat in het O. T. de exsecratie vaak een wezenlijk bestanddeel van den eed uitmaakt, kan ik toch moeilijk aannemen, dat die in de hier bedoelde handeling is uitgedrukt. Vooreerst omdat, naar de voorstelling in de genoemde plaatsen, het de Heer zelf is die zweert, en zulk een anthropopathische voorstelling zelfs den Hebreën al te kras en oneerbiedig moest klinken; maar vooral omdat het doorgaan tusschen de deelen daarbij alle beteekenis verliest. En dáárop juist komt het aan. Het komt mij voor, dat dit doorgaan tusschen de gescheiden deelen veel natuurlijker verklaard wordt door aan te nemen, dat de zwerende door die handeling te kennen gaf, dat hij door zijn eed de twee gescheiden, maar saâmbehoorende deelen tot één geheel verbindt. Zóó zou dat tusschen-doorgaan niet alleen terugwijzen op het ît, ligare (zie boven), maar, waar ik met nadruk op wijzen wil, zóó valt er ook licht op het ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ in Hebr. VI : 17, welke plaats toch ontwijfelbaar op de hier besproken plaatsen uit Genesis terugziet; ja dan eerst is het verklaard, waarom daar gezegd wordt, dat God met een eed *daartusschen gekomen* is, welke uitdrukking anders werkelijk onverstaanbaar blijft, daar dan de vraag altoos overschiet: wáár tusschen gekomen? [1])

Verder komt in het O. T. nog voor de symbolische handeling van het leggen der hand onder de heup, gelijk Abraham zijn dienaar Eliëzer, en Jacob zijnen zoon Jozef laat zweren (Gen. XXIV : 2. 9. XLVII : 29). Veelal neemt men dit zóó, dat de heup daarbij beschouwd werd als het symbool der nakomelingschap, als de bron of zetel van het physisch leven [2]). De mystisch-christelijke verklaring laat het zien op den beloofden Messias als zullende voort-

1) Ook de Hebr. term: karath berieth, d. i. letterlijk: een verbond *snijden* = een verbond *sluiten*, wordt daardoor verklaard, evenals de uitdrukking: „zoo zal des Heeren eed *tusschen hen beiden* zijn" (Ex. XXII : 11).

2) Philo past ook hierop toe, wat hij zegt van de ouders als „het beeld van het goddelijk vermogen in de schepping." Zie Michaëlis: *Mos. Recht*, IV, p. 159. (Holl. vert.)

komen „e lumbis Abrahami". Ik voor mij kan mij vinden in de toelichting van Delitzsch (Comm. ad Gen.): „Indem der Knecht nahe diesem (Zeugungsglied) seine Hand auflegt, lässt er sich auf Grund des mit Abraham geschlossenen göttlichen Bundes verpflichten, und inwiefern die Verpflichtung auf Grund des Bundes die Bundesverheissung in sich schliesst, ist der Gedanke der Alten, dass Abraham dabei den ihm verheissenen Samen, den künftigen Christus, im Auge gehabt, nicht ungehörig, obwohl er gewöhnlich zu neutestamentlich gefasst wird." Zinrijk is ook de opmerking van Göschel [1]), al acht ik haar ongenoegzaam ter verklaring: „Zur Erklärung dieses Ritus dient die Erinnerung an Jakobs Hüfte, Gen. XXXII : 25, 31. Jeder Eid ist ein Ringen Israel's mit Gott, in welchem der Mensch obsiegt, aber lahm wird an der Hüfte, nämlich an der eigenen Stärke." Intusschen, men moge het nemen zoo men wil, het voornaamste ook in deze eeden is en blijft datgene, wat het eigenlijk wezen er van uitmaakt, namelijk dat zij gedaan worden „bij den Heer, den God des hemels en der aarde."

Het kan natuurlijk ons doel niet zijn, hier een min of meer volledig overzicht te geven van den eedsritus bij de Joden onder het O. V. [2]). Alleen zij hier nog opgemerkt, wat niet zonder beteekenis is voor de eedskritiek, die ons nog wacht, naar het N. T.: 1°. dat de Israëlieten, voorzoover het eedsgebruik bij hen gecodificeerd was, alleen bij den naam van den Heer hun God mochten zweren (Deut. VI : 13. X : 20), weshalve zij ook in later eeuwen dikwerf „de bij Jehova zwerenden" of „de gezworenen van Jehova" genoemd, en met die benaming als een eernaam van de heidenen onderscheiden worden. Dit neemt echter niet weg, dat zij ten allen tijde, en vooral in later tijden in toenemende mate, bij allerlei andere wezens en dingen zwoeren, hoewel het nergens uit blijkt, dat dergelijke eedzweringen geldig waren voor het ge-

---

1) ll. p. 292.

2) Zonder iets te kort te doen aan de waarde van andere monographiën over dit onderwerp, blijft, wat de bronnenstudie betreft, Michaëlis: *Mos. Recht*, altoos nog een treffelijk werk.

richt [1]). De reactie kon dan ook niet uitblijven. Deze belichaamde zich, om zoo te zeggen, in de leer der Esseërs, die elken eed verwierpen, behalve dien, welken zij eischten van ieder, die in hun gemeenschap werd opgenomen; 2°. dat het denkbeeld van een soort van godsoordeel niet geheel afgescheiden was van hun eedsbegrip, zooals met name blijkt uit den reinigingseed voor eene gehuwde vrouw (Num. V : 11—31). 3°. dat de exsecratie (vervloeking) evenzeer als de contestatie of obtestatie (getuigenis of belofte onder aanroeping van God tot getuige) een wezenlijk bestanddeel was van hun eedzweren (b. v. Jos. XXII : 22, en de veelmaal voorkomende uitdrukking: „zoo doe mij God, en zoo doe Hij daartoe"), alhoewel het niet blijkt, dat dit alles ook gold voor het gericht, met uitzondering alleen van den genoemden reinigingseed; en 4°. dat de gewone vorm van den officieelen, gerechtelijken eed die van bezwering, adjuratie, was, zoodat hij, die bezworen werd, eenvoudig te antwoorden had met *amen* (zelfs Num. V : 22, en Deut. XXVII : 16 vv.)

Van de heidensche volken der oudheid behoeven wij niet veel te spreken. Bij de Grieken werd ὁ μέγας ὅρκος, volgens Plutarchus, gezworen in den tempel van Ceres en Proserpina. De beroemde eed van Hippocrates werd gezworen bij Apollo, Aesculaap, Hygiea, Panacea, bij alle goden en godinnen. Socrates hield zijn eed „omdat de goden alles weten", en Plato wil, dat hij gezworen worde bij Jupiter, Apollo en Themis.

Bij de Romeinen heeten de goden „praesides jurisjurandi", en werd het altaar van den god, bij wien men zwoer, aangeraakt (tangere aras). Gewoonlijk zwoer men bij Jupiter, en hield daarbij dikwerf een steen in de hand (Jovem lapidem jurare), waarbij men dan de woorden bezigde, die ook weêr op eene exsecratie wij-

1) Merkwaardig is, wat Philo v. Alex. leert omtrent den eed. Hij zegt, dat het voor een mensch 't beste en waardigste is, in 't geheel niet te zweren. Kan men echter den eed niet ontwijken, dan moet men het zoo conscientieus mogelijk doen, en den naam van God niet noemen, maar zweren bij de gezondheid of het lange leven of het aandenken der ouders, of bij de aarde, den hemel, het heelal, enz. Ex. XX : 7 verbiedt de nuttelooze herhaling van Gods naam. In zijn eedsbegrip is dit de hoofdzaak, dat God als getuige en als wreker wordt aangeroepen. Zie Stäudlin, ll. p. 27 vv.

zen: „si sciens fallo, tum me Diespiter, salva urbe arceque, bonis ejiciat, ut ego hunc lapidem."

De Perzen zwoeren bij Mithra; de Indiërs bij den Ganges; in één woord, om niet verder te gaan met eene dorre en hier onnoodige opsomming, alle volken der oudheid zonder onderscheid leggen getuigenis af voor de waarheid, dat de eed nimmer iets anders of iets minder was, dan hetgeen reeds door Thomas Aq. aldus is uitgedrukt: „ille qui jurat, invocat divinum testimonium ad confirmandum ea, quae dicit" [1]).

Wat de Germaansche stammen en anderen betreft, mogen nog enkele bijzonderheden hier volgen.

De Friezen zwoeren met een haarlok in de linkerhand, en legden daarop twee vingers der rechterhand [2]). De Franken hielden stroohalmen in de hand, een gebruik, dat samenhangt met het symbool van aarde en gras, dat bij alle duitsche volken schijnt bestaan te hebben, daar de aarde bij allen een heilig teeken was [3]). Van bijzonder belang is voor ons de oude eedsformule. De oudste eeden en geloften bevatten meestal heidensche godennamen, omdat de zaak, bij welke gezworen werd, in de formule placht opgenomen te worden [4]). Gewoonlijk werd Freyr, Odin of Thor genoemd, in Hoogduitschland Donnar en Wuotan, vanwaar onder de christenen de vloek bij Donnerswetter! overbleef, waaruit zich wederom de verminkte formule „donnerwetter" verklaren laat. [5]) De uitdrukking: „so mir Gott helfe!' is de gechristianiseerde heidensche: „hialpi mer sva Freyr!", d. i. God werd daardoor aangeroepen, om den naar waarheid zwerenden te helpen, den meineedigen niet te helpen [6]). Dit nu moet ik hier met nadruk doen uitkomen, omdat het vooroordeel alsof de nog gebruikelijke eedsformule: „zoo waarlijk helpe mij God almachtig!", welke zonder twijfel daarin wor-

1) *Summa theol.* quaest. 89. art. IV.

2) Haar en baard waren teeken en ornaat van den stand der mondige vrijen. (Grimm. ll. p. 146.)

3) ib. p. 110 vv.

4) ib. p. 50.

5) ib. p. 895.

6) ib. p. 89.

telt, eene exsecratie bevatten, en het helpe mij derhalve ironice, in den zin van straffe mij, zou bedoeld zijn, vrij algemeen is. Zelfs de heidensche formule bevatte geen vloek of hypothetische verwensching. Helpen beteekent daar klaarblijkelijk niets anders dan helpen. Anders ook ware niet Freyr, de god des vredes en der liefde, de genadige en verkwikkende [1]), maar de een of andere verdervende god aangeroepen. In een edict van Constantijn den Groote, van het jaar 325, komt ook reeds de volgende formule voor: „ita mihi summa Divinitas propitia sit et me incolumen praestat" [2]); en de beroemde eed van Lodewijk den Duitscher en Karel den Kale, van het jaar 842, begint met de woorden: „in kottes minna!" (pour l'amour de Dieu) [3]). Na het verdrag van Passau (1552) werd voor de Roomsch-Katholieken en voor de Protestanten gelijkelijk eene formule opgesteld, die besloot met de woorden: „zoo waar mij God helpe en zijn heilig Evangelie!" [4]), en in het kanonieke recht komt dezelfde slotformule voor: „Sic Deus me adjuvet et haec sancta evangelia" [5]).

Zoo kwamen wij vanzelf tot de nieuwere tijden, waarvan wij slechts het een en ander memoreeren [6]). In Noord-Amerika moet de zwerende de hand op het Evangelie leggen, en na de toespraak: „gij zweert, dat enz. zoo waarlijk helpe u God", ten teeken van toestemming het Evangelie kussen. Evenwel mag men, dat begeerende, ook eenvoudig door het opheffen der hand of, met goedvinden der overheid, op andere wijze, naar den ritus van ieders cultus, zijne toestemming te kennen geven.

In de engelsche wetgeving is het ongeveer evenzoo geregeld. De Israelieten zweren met gedekt hoofd voor den Pentateuch, met verandering der slotformule in: „zoo helpe u Jehova". De Mohamedanen zweren met de rechterhand op den Koran, terwijl zij de

1) Grimm: *Deutsche Mythol.* p. 135 vv.

2) Zie Bayer, ll. p. 85.

3) Grimm: D. R. A. p. 895. Vrgl. Göschel, ll. p. 163.

4) Malblanc, ll. p. 376.

5) Göschel, ll. p. 142.

6) Een volledig overzicht is te vinden in het reeds genoemde werk van Harras v. Harrasowsky.

linkerhand op het voorhoofd leggen, en in deze houding zich diep genoeg buigen, dat het hoofd den Koran aanrake. De Hindoes raken, als zij priesters zijn, de hand, en anders ook nog den voet van een Bramin aan.

Over het eenvoudige fransche „je jure" hebben wij reeds gesproken. In Belgie, waar in het jaar 1869, ter gelegenheid van een nieuw ontwerp, uitvoerig gehandeld is over de wereldlijke en godsdienstige beteekenis van den eed, is de formule: „ik bezweer het, zoo waarlijk helpe mij God" gebruikelijk; terwijl ook in alle overige staten van den tegenwoordigen tijd, voorzoover ik heb kunnen nagaan, op een of andere wijze het godsdienstig karakter van den eed, hetzij door den ritus, hetzij door de formule, is te kennengegeven.

Nog eene enkele opmerking over het opsteken der vingers moge hier hare plaats vinden. Er bestaat in dit opzicht tweeërlei gebruik. In vele landen namelijk, b. v. in Denemarken, in vele kantons van Zwitserland, in Oostenrijk (voorzoover de Christenen betreft), in Saksen, en elders worden de *drie*, in andere landen, zooals ook in Nederland, de *twee* voorste vingers der rechterhand opgestoken. Het laatste schijnt wel het oudste gebruik. Althans bij de oude heidensche Germanen en Friezen werd de eed afgelegd met het leggen van de twee vingers op het voorwerp, waarop gezworen werd, en hiervoor schijnt met de invoering van het Christendom het *opsteken* der vingers in de plaats gekomen te zijn. Grimm verklaart dit aldus: „Da es häufig bloss heisst: mit *aufgerichteten*, *aufgereckten*, *aufgehobenen* Fingern, sollte man folgern, dass sie nicht immer *aufgelegt* wurden, sondern nur *empor gehalten*, wie heut zu Tage, nachdem der Gebrauch der Reliquien aufgehört hat, bei uns geschworen wird. Vermutlich stand aber die Keffe [1]) in der Höhe, und ein *bieten* oder *aufrichten* der Finger musste dem auflegen und berühren vorausgehen." [2]). Met het ophouden der heiligenvereering bleef het gebruik van het opsteken der vingers bestaan, maar alleen als symbool van het aanroepen

1) D. i. het kastje, waarin beenderen der heiligen bewaard werden (capsa).

2) D. R. A. p. 903.

van God als getuige. Luther zegt: „Wir pflegen zwei Finger aufzurecken, dieweil zu allen Sachen zwei Zeugen gefordert werden; derohalben denn die zwei Finger so anstatt zweier Zeugen sein, die zu Gott aufgerichtet werden, auf den rechten Gott hinweisen" [1]).

Dat voor de twee, bij de verbreiding van het Christendom, gemakkelijk drie vingers kwamen, laat zich licht begrijpen, hetzij dan als het symbool der triniteit, hetzij als symbool van de *tres comites juramenti*, naar het kanonieke recht: veritas in mente, judicium in jurante, justitia in objecto (naar Jer. IV : 2), hetzij als symbool van het één en van het ander.

Wanneer wij dan nu al het vorenstaande kortelijk samenvatten, dan krijgen wij, ter bepaling van het eedsbegrip, nader het volgende:

De eed was overal en ten allen tijde, ook als actus forensis, eene bepaald godsdienstige handeling, waarbij de godheid werd aangeroepen als getuige der waarheid eener verklaring of belofte. Hoewel het niet kan ontkend worden, dat in het heidendom, en ten deele ook onder Israël, óók het denkbeeld van voorwaardelijke zelfvervloeking (exsecratie) en van godsoordeel (ordalie) aan het eedsbegrip kleefde, heeft het onder den invloed van het Christendom eene zoodanige zuivering ondergaan, dat de eed, naar zijn tegenwoordigen vorm en inhoud onder de christelijke volken, inderdaad ontdaan is van alle inmengselen van exsecratie en ordalie [2]), met behoud alleen van de kern van zijn wezen: explicite als een uitdrukkelijk beroep op den levenden God als getuige der waarheid, implicite als de uitdrukking van het bewustzijn, dat Hij alle leugen heiliglijk straft.

Laat mij hier ten slotte nog enkele uitspraken mededeelen, die ten overvloede bewijzen, dat het nimmer anders is opgevat.

Het *kanonieke recht* noemt den eed eenvoudig: confirmatio veritatis. [3])

---

1) Walch I : 2506.

2) Wij spreken hierover later nog opzettelijk.

3) Cap. 26. X. *de jurejur.*

Luther zegt: „Schwören ist Gott geloben, loben, preisen, verehren, anbeten." [1])

Zwingli: „Est jusjurandum Dei contestatio ad aliquid decidendum aut praestandum. Haec definitio non est nostra, sed hujus per quem juramus." [2])

Calvijn: „Est autem (jusjurandum) Dei attestatio ad veritatem sermonis nostri confirmandum." [3])

De *Heidelbergsche Catechismus:* „een rechten eed zweren is God aanroepen, dat Hij, als die alleen het hart kent, der waarheid getuigenis wil geven, en mij straffen, indien ik valschelijk zweer." (102de vr.)

En, om nog enkele namen hierbij te voegen, die ook bij juristen een goeden klank hebben:

Hugo Grotius zegt: „per sacramentum (jusjurandum) Deum testem et vindicem invocari." [4])

Sam. Pufendorf: „Quid est jurare, nisi jus Deo reddere?" [5])

Weiske: „der Eid ist eine feierlich verstärkte Aussage oder Zusage, oder eine Erklärung, unter Anrufung des Höchsten, zur Bestärkung der Wahrheit einer Aussage, oder der Erfüllung einer Zusage." [6])

Holtzendorff: „der Eid ist eine förmliche Versicherung der Wahrheit, unter Berufung auf einen dem Schwörenden heiligen Gegenstand." [7])

---

1) Walch VI. 432.
2) In *Op. Tigur.* 1544. II : 26.
3) *Instit. christ. rel.* lib. II. cap. 8 § 23.
4) *De jure belli ac pac.* II. C. XIII. § 10.
5) *De jure nat. et gent.* IV. C. II. § 3.
6) *Rechtslex.* ad v. Eid.
7) *Encycl. d. Rechtswiss.* i. v. Eidesformel.

II. DE EEDSKRITIEK.

De aanvallen, die de eed ten allen tijde heeft te verduren gehad, en die in onze dagen wederom zoo nadrukkelijk zich vernieuwen, komen van zeer verschillende zijden. Natuurlijk. Want hij staat niet alleen met den godsdienst, maar evenzeer met het staats- en rechtswezen, met geheel het sociale leven in onmiddelijk verband. Het ligt dus in den aard der zaak, dat de bezwaren, die er tegen ingebracht worden, gegrond zijn òf op godsdienstige, òf op wijsgeerige, òf op staatsrechtelijke beschouwingen, die elkander ook weêr gaarne tot bondgenoot nemen, ook dan wanneer het duidelijk genoeg is, dat zij zich overigens moeilijk met elkander verdragen kunnen. Zoo is het b. v. geen zeldzaam geval, dat een Jood en een Spinozist, terwijl zij tegen den eed in het strijdperk treden, de slingersteenen niet versmaden, die de conscientieuse eerbied van Mennonieten en Kwakers voor het woord van Jezus en van Jacobus op het scherpst heeft geslepen [1]), en dat de volgelingen van Voltaire en van Kant opgehouden hebben te merken, dat zij zich met elkander bevinden in „tweedrachtig gezelschap."

Dit alles neemt echter niet weg, dat de bezwaren, ieder op zichzelf, verdienen met aandacht getoetst en ernstig overwogen te worden, en dat men de vraag niet ontgaan kan: is de eed, ik zeg niet maar *geoorloofd* of *onontbeerlijk*, maar rechtmatig 1°. als godsdienstige handeling, 2°. als eisch van het moderne staatsrecht?

1) Denk u b. v. Mr. Levy de loftrompet stekend over de Bergrede! Zie diens brochure: *Anathema sit*, p. 8; of Dr. van Vloten, in een pamflet, dat niet verdient met name genoemd te worden.

Met de laatstgenoemde vraag hebben wij hier nog niet te doen, maar eerst in het volgende Hoofddeel zal zij kunnen ter sprake komen. Al het andere vat ik samen in die andere vraag: hoe te oordeelen over den eed als godsdienstige handeling? Tot déze vraag toch kunnen wij terugbrengen de bedenkingen zoowel der wijsbegeerte als van den godsdienst; en ik meen niet mis te tasten, wanneer ik zeg, dat wij in hoofdzaak alle bezwaren onder de oogen zien, door den eed te plaatsen tegenover de kritiek der historie, der exegese, der theologie (in den engeren zin, als Gods-leer) en der anthropologie.

A. De historie.

Ook de geschiedenis willen wij hier laten optreden. Wel, het spreekt vanzelf, is zij ten deze van ondergeschikt belang, en heeft zij natuurlijk geen beslissende stem. Maar toch is het der moeite waard, vóór alles even na te gaan, welk oordeel de geschiedenis (ik bedoel die der christelijke eeuwen, want van deze alleen behoeven wij hier te spreken) over den eed heeft geveld.

Moest de meerderheid van stemmen beslissen, zoo ware de zaak in eens uitgemaakt. Want tot den huidigen dag toe heeft de eed zich in alle landen en onder alle volken gehandhaafd, of, waar hij ook tijdelijk verdween, zijn plaats weêr veroverd, in weerwil van het veelzijdig protest, dat nimmer verstierf. Op zichzelf, gelijk wij zeiden, bewijst dit nog niets. Want het is meermalen gezien, dat de minderheden in het eind gelijk kregen, en dat de eenlingen, die zeiden: „e pur se muove", met hun overtuiging bleken te kunnen opwegen tegen een gansch heirleger van zulken, die het tegendeel volhielden. Toch mag niet voorbijgezien worden, dat het hier eene zaak geldt, die voorwaar niet nu eerst aan de orde komt, maar die inderdaad alle eeuwen door aan de orde is geweest; en vooral ook is dit van belang, dat de geschiedenis der eeds*herstelling* de proefnemingen met de eeds*onttrooning* in ieder geval niet al te gunstig beoordeelt.

Wij willen dit echter in het midden laten, en zonder de kritiek

der geschiedenis wederom te kritiseeren, haar geheel objectief laten optreden. Dat er onder de belijders van het Christendom ten allen tijde zoowel bestrijders als verdedigers van den eed zijn geweest, dit spreekt evenzeer vanzelf als ten opzichte van ieder ander onderdeel der christelijke belijdenis. Te betreuren is dat ook niet. Elke loyale en oprechte oppositie, ook op christelijk gebied, oefent een heilzame contrôle, en is vaak een heilzaam correctief. Zoo ook de oppositie tegen den eed, die althans in den aanvang ernstig genoeg was, om te vermanen tot wijze bedachtzaamheid en heiligen ernst.

Ik zeg: tot bedachtzaamheid. Want dat er uit de eerste christeneeuwen verschillende stemmen vernomen worden, die minstgenomen getuigen van groote schroomvalligheid met betrekking tot den eed, is niet tegen te spreken. Toch zou ik niet durven zeggen, dat er onder die allen, misschien met een enkele uitzondering, ook dezulken voorkomen, die duidelijk en beslist elken eed onvoorwaardelijk verwerpen, gelijk veelal, naar ik meen ten onrechte, uit sommige woorden gelezen wordt. Daar is b. v. het oudste getuigenis uit den na-apostolischen tijd, waarvan de patristiek bericht geeft; dat van Justinus Martyr (160 n. Chr.), van wiens gevoelen de volgende woorden, zoo karig als ze zijn, ons moeten inlichten: *περὶ δὲ τοῦ μὴ ὀμνύναι ὅλως, τ'ἀληθῆ δὲ λέγειν ἀεὶ, οὕτως παρεκελεύσατου. μὴ ὀμόσητε ὅλως* [1]). Op het eerste gezicht zou men zeggen: „hier hebben wij dan toch wel een duidelijk bewijs, dat het woord des Heeren in de Bergrede (Mt. V : 34*a*) al zeer vroeg is opgevat als een onvoorwaardelijk verbod van den eed hoegenaamd." Intusschen, bij nader inzien, wordt deze meening uiterst twijfelachtig. Wat toch stelt Justinus tegenover het *μὴ ὀμνύναι ὅλως*? Men zou verwachten: het woord des Heeren, dat in de Bergrede werkelijk de tegenstelling vormt: *Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν ναὶ, ναὶ, οὔ, οὔ.* Toch is het zoo niet, maar wel de paraphrase: *maar altijd de waarheid spreken.* Dit is uiterst opmerkelijk. Want hieruit blijkt, dunkt mij, ontegenzeglijk, dat deze kerkvader in het woord des

1) *Apolog.* I : 21.

Heeren: „uw woord zij ja, ja; neen, neen" niet déze beteekenis heeft gevonden: „onthoud u ganschelijk van elken, ook heiligen en waarachtigen, eed", maar: „spreek altoos de waarheid, ook zonder te zweren", d. w. z. déze tegenstelling: *ganschelijk niet zweren* om de waarheid niet te spreken, maar *de waarheid altoos!*

Meer beslist is voorzeker eene uitspraak van Irenaeus (200 n. Chr.): „dominum nostrum non pejerare solum, sed et nec jurare quidem praecepisse" [1]). Toch blijkt juist ook uit deze woorden, dat eene opvatting van des Heeren woorden als betreffende slechts het *pejerare* hem niet onbekend was; en misschien ook zou het der moeite waard zijn, wat wij hier slechts kunnen aanstippen, te onderzoeken, in hoeverre op deze korte polemiek van Irenaeus tegen gemelde opvatting zijn strijd tegen het gnosticisme en zijne „praktisch den zedelijken ernst van het montanisme toegekeerde gezindheid" [2]) van invloed kunnen geweest zijn.

Het zou ons te ver voeren, zoo wij de getuigenissen ook maar der beroemdste kerkvaders, die meer of minder beslist tegen den eed zich hebben uitgelaten, wilden opsommen en beoordeelen. Daarom slechts eenige bijzonderheden. *Clemens v. Alex.* (ruim 200) verklaart zich wel tegen den eed, terwijl hij de Christenen vermaant te zorgen, dat zij bij de heidenen als waarheidlievend genoeg bekend staan, dat dezen geen eed van hen eischen; maar hij geeft toch toe, dat de christen, als hij er niet buiten kan, zweren mag. Op soortgelijke wijze spreken ook *Origenes* (200), *Basilius* en *Gregorius v. Naz.* (350). Het sterkt van allen spreekt wel *Chrysostomus* (400), die ook als zijn gevoelen opgeeft, dat de eed onder het O. V. daarom alleen is toegelaten, opdat de Joden er door zouden afgehouden worden, om bij de afgoden te zweren [3]). Van *Athanasius* is merkwaardig, dat hij zich over 't algemeen ja tegen den eed verklaart, maar toch, in een verweerschrift aan keizer Constantius, aldus spreekt: „ik antwoord u met uitgestrekte

---

1) *adv. haer.* II : 32.

2) Hase: *Kirchengesch.* (7de ed.) p. 106.

3) Over de kerkvaders kan men uitvoeriger lezen bij Stäudlin ll. p. 72, vv.

hand, en met luider stem, gelijk ik van den apostel geleerd heb, en roep God aan tot getuige over mijne ziel — de Heer is getuige, en Zijn Christus is getuige" [1]).

Ambrosius en *Hieronymus* zijn geen onvoorwaardelijke tegenstanders, en de laatste zoekt uitdrukkelijk te betoogen, dat Matth. V : 34 vv. niet ziet op den eed bij God, maar op dien bij den tempel enz. Nog moet vermeld worden een verhaal van Eusebius, volgens hetwelk *Novatianus* (250) vóór de uitdeeling van het H. Avondmaal de communicanten onder eede beloven liet, dat zij hem trouw zouden blijven tegenover zijn tegenstander Cornelius [2]). Niet minder opmerkelijk is een bericht van den romeinschen schrijver Vegetius (380), waaruit blijkt, dat de tot den krijgsdienst geworven christenen den soldateneed gezworen hebben op den naam van den drie-eenigen God [3]). *Augustinus* mag niet vergeten worden. Hij zou liever niet zweren, maar hij vindt het niet absoluut verboden. „In novo Testamento dictum est, ne omnino juremus. Quod quidem mihi propterea dictum videtur, non quia verum jurare peccatum est, sed quia pejerare immane peccatum est: a quo longe nos esse voluit, qui omnino ne juremus admonuit." En elders: „Denique non vobis dicimus, non nos jurare. Si enim hoc dicimus, mentimur. Quantum ad me pertinet, juro; sed quantum mihi videtur, magna necessitate compulsus... Ergo noli dicere, non juro, si forte exigitur. A malo est enim non quod facis, sed illius qui exigit. Sed alius est, cum exigitur juratio, aliud, cum offertur" [4]).

Onder de besliste tegenstanders van den eed komen verder voor: behalve Pelagius, de *Benedictijnen*, die echter, evenals de Esseën, een eed moesten zweren bij hun opname in de orde; de *Katharen;* de *Waldenzen*, van wie echter de Dominicaner Yvonet vermeldt, dat zij den eed wèl aflegden in het ééne geval, dat zij zich of anderen er door redden konden van den dood; de *Wederdoopers*, die hem dáárom verwierpen, omdat hij onder vrome en gelijke burgers niet noodig

1) Zie Baijer ll. p. 84.
2) Zie bij Strippelman ll. p. 96.
3) ib.
4) ib. p. 111.

is; de *Doopsgezinden*, op grond van hun Schriftverklaring, en diensvolgens van de stelling, die reeds Hieronymus verkondigd heeft: „quum omnis sermo fidelis pro jurejurando sit." Verder de *Kwakers*, de *Hernhutters*, de *Kornthalers*, de *Roskolniken* (onder de kosakken aan den Don en in Azie), en de *Philipponen* (in Oost-Pruissen), om niet te spreken van nog andere secten in Amerika [1]).

Deze allen verwierpen den eed uit godsdienstige gronden, en zij allen hebben ook in den loop der tijden erkenning gevonden voor hun godsdienstige bezwaren, zoodat zij in alle landen, waar de godsdienstvrijheid een eerste artikel van staatsrecht geworden is, tot de belofte als eed en in plaats van den eed zonder iemands tegenspraak worden toegelaten.

Van anderen aard was het verzet, waarvan wij hier nog met een woord melding moeten maken, van Wislicenus en zijn aanhang [2]) te Halle (van 1840). Zij verwierpen den eed als de grootste onzedelijkheid, betwistten den Staat het recht van hem op te leggen, en noemden de uitoefening van dat recht louter komediespel. Zij noemden zich de Lichtvrienden, maar schijnen niet fel meer te stralen. Althans Hase [3]) bericht van hen: „Mit der blossen Freiheit ohne religiöse Energie, in der Mischung mit der Impietät bis zur Leugnung eines lebendigen Gottes, selbst ihre bessern Führer zu grober Volksschmeichelei genöthigt, scheint auch in der Verfolgung keine Rettung für sie zu liegen."

B. De Exegese.

Indien er één plaats is in de Schrift, waarvan het „concordia discors" van toepassing is op de uitleggers, dan is het voorzeker de classieke plaats uit de Bergrede, die uit christelijk oogpunt beslissend is in de eedskwestie: Matth. V : 33—37 (en, afhankelijk daarvan, Jac. V : 12). Immers allen zonder onderscheid, zoowel de voorstanders als de tegenstanders van den eed, hebben zich van

1) Wie dit kort overzicht wenscht aan te vullen, kan terecht bij Baijer, II. p. 109, vv.
2) Zie daarover nader Strippelman, II. p. 250.
3) *Kirchengesch.* 7de ed. p. 618.

ouds daarop beroepen, en daar is eenige grond voor het vermoeden, dat de strijd om die hoofdvesting niet licht tot een uitkomst zal leiden, welke één der partijen de wapens doet nederleggen.

De geschiedenis der exegese van deze plaats levert als het ware een chaos van allerlei opvattingen en verklaringen, die vaak bont genoeg dooreenwarrelen, en even dikwerf lijnrecht tegenover elkander staan. Die geschiedenis mogen wij laten rusten, en ik mag volstaan met eene korte aanduiding der verschillende verklaringen.

Behoudens ondergeschikte nuancen en meer of minder belangrijke wijziging in de onderdeelen, kunnen ze in hoofdzaak tot een viertal herleid worden.

1°. Een absoluut verbod van den eed.

2°. Een absoluut verbod, maar alleen met het oog op een volmaakten toestand, d. i. alleen in het verwezenlijkt Koningrijk Gods.

3°. Een relatief verbod, d. i. òf alleen van de promissorische, niet van de assertorische eeden, òf alleen van het misbruik, niet van het gebruik, hetzij dan dat de bedoeling is, dat alleen bij den naam van *God*, of dat alleen voor de wettige overheid mag gezworen worden.

4°. Een relatief verbod, maar juist alleen van de gedwongen eeden, geenszins van den vrijwilligen, waarlijk religieusen eed.

Wanneer men zich verdiept in de litteratuur over dit onderwerp, dan is het niet te ontkennen, dat elk der hier voorgedragen gevoelens door degelijke pleitbezorgers met scherpzinnigheid en geleerdheid is verdedigd geworden. Wij wagen ons niet aan de kans van verdwalen op een weg, een omweg bovendien, waar het hoofdpunt gedurig weêr zou uit het oog verloren worden bij eene opzettelijke toetsing der verschillende meeningen. Het beste zal wel zijn, eenvoudig thetisch te werk te gaan, en vooral niet uit het oog te verliezen, dat bij de exegese in de eerste plaats en alleenlijk.... de exegese mag aan het woord zijn.

Hiermede bedoel ik het volgende. De voorstanders van den eed, of beter gezegd: zij die van oordeel zijn, dat hier in de Bergrede geen absoluut, maar alleen een relatief eedsverbod bedoeld is, beroepen zich daarbij gewoonlijk op het onbetwistbaar feit, dat Jezus

zelf een eed heeft afgelegd voor het Sanhedrin (Matth. XXVI : 63, 64[a]), en dat ook met name de apostel Paulus in zijn brieven bij herhaling verzekeringen en betuigingen hooren laat, die met eeden gelijk staan, ja dat God zelf meermalen in Oud en Nieuw Testament gezegd wordt, gezworen te hebben bij zichzelf. Verder op de omstandigheid, dat de eed in het Oude Verbond bepaaldelijk en uitdrukkelijk is voorgeschreven als behoorende tot het geheel der goddelijke heilsorde, en dat het dus ongerijmd is, aan te nemen, dat de Zaligmaker een absoluut verbod er tegen zou hebben doen uitgaan, aangezien Hij in dat geval 1°. niet alleen met zichzelf zou in strijd zijn, evenals ook Paulus dan onder de eersten zou behooren, die Zijn verbod overtreden hebben, maar dat Hij dan ook van hetgeen behoort tot de goddelijke heilsinrichting, zoowel als van het zweren Gods, zou gezegd hebben, dat het ἐκ τοῦ πονηροῦ was; en 2°. in strijd met zijn eigen verzekering, namelijk niet gekomen te zijn om „wet en profeten te ontbinden", daar zulk een eedsverbod dan toch wel degelijk een ontbinden, en geenszins een πλήρωσις (vervulling) zou moeten heeten.

Ik ontken volstrekt niet, dat dit alles van groot gewicht is, en dat ook *die* overwegingen een plaats mogen hebben in de kritiek over den eed. In de analogia fidei schuilt voorzeker vaak een wenk voor de hermeneutiek. Maar zij mag daarop geen invloed doen gelden tot eene kunstige harmonistiek, en is altoos iets in de tweede plaats of bijkomends. Indien het, naar de regelen eener grammaticale en logische interpretatie, werkelijk bleek, dat hier of elders een absoluut eedsverbod voorkomt, dan zouden wij eerlijk bekennen moeten: dit, en dit alleen staat er — scriptum est; en nu moge dit al niet zijn overeen te brengen met andere uitspraken en gegevens in de H. Schrift, welnu, het zij dan zoo, hier is dan een onoplosbare strijd tusschen het één en het ander.

Om die reden zal ik eerst, om niet te vervallen in de gevaren der harmonistiek, mij alleenlijk bepalen tot de verklaring van den tekst, en daarna nog afzonderlijk het oog richten op de Nieuw-Testamentische praxis.

Elke andere overweging dan er buiten gelaten, ontken ik beslist,

dat de tekst op zichzelf een absoluut eedsverbod bevat. Maar staat er dan niet duidelijk: *ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ὀμόσαι ὅλως*? Wie kan het ontkennen? Doch er staat méér; er volgt wat, en er gaat wat vooraf. Een afgebroken deel van een zin kan en mag toch wel niet beslissen over de beteekenis der deelen, zoomin als van het geheel. Vooral dan niet, wanneer het een lid (altera pars) eener tegenstelling is; want juist de kracht der tegenstelling zal het helderst licht werpen over de beteekenis óók der beide deelen.

Vooraf echter een woord over de beteekenis van *ὅλως*, waarvan reeds zooveel afhangt. Ook al vertalen wij *ganschelijk*, zooals onze Statenvertaling, dan nog geeft deze niet terug hetgeen er letterlijk staat: „Maar *ik* zeg *ulieden:* niet te zweren ganschelijk." Ieder, die iets bezit van wat men taalgehoor zou kunnen noemen, moet wel aanstonds gevoelen, dat het niet hetzelfde is, of *ganschelijk* bij *niet* getrokken en derhalve gelezen wordt: „zweer ganschelijk-niet", dan wel of het, gelijk werkelijk het geval is, bij *zweren* behoort, en dus gelezen wordt zooals er staat: „niet te zweren-ganschelijk". Maar de vraag mag gedaan worden, of „ganschelijk" hetzelfde is als *ὅλως*, zoodat men dan óók zou kunnen vertalen: „in 't geheel niet". Van het uiterst belang zou het zijn, indien met zekerheid kon bepaald worden, wat Mattheüs oorspronkelijk, immers *ἑβραΐδι διαλέκτῳ*, geschreven, wat de Heer zelf, immers in het Arameesch, gezegd heeft. Natuurlijk is dat onmogelijk. Doch ik heb vóór mij liggen eene Hebreeuwsche vertaling van het N. T., en daar lees ik het volgende: לֹא תִשָּׁבַע בְּכָל־דָּבָר (lo thischabang becōl dābar): niet te zweren *bij iedere zaak* (*Sache* van *sagen*, dābār). Indien dit werkelijk de juiste Hebreeuwsche vertaling ware van *ὅλως*, dan kreeg dat *ganschelijk*, wie ziet het niet? een geheel ander aanzien, en het pleit ware beslecht [1]).

Doch ik wil daar niet op staan, en dit alleen doen uitkomen, dat het in ieder geval de tegenstelling met treffende juistheid teruggeeft. Want hoedanig *is* nu de tegenstelling? Waar staat „niet

1) Ook Göschel (in Herzog's R. E.) omschrijft aldus: „schwöret nicht zu Allem und nicht bei Allem."

te zweren ganschelijk" tegenover? Tegenover het Oud-Testamentisch gebod (want werkelijk was dat een gebod; Ex. XXII : 11, Deut. VI : 13, X : 20) om te zweren bij den naam des Heeren? Indien het zóó ware, dán ja kon het tweede lid „maar *ik* zeg *ulieden*" werkelijk geen ander correctief dan dit laten volgen: „zweert in 't geheel niet; óók niet bij den naam des Heeren". Wél bleef dan het bezwaar over, hetwelk bij de opvatting van een absoluut verbod van den eed op geenerlei wijze is weg te nemen, dat hier dan geen vervulling, maar ontbinding is; maar wij zouden ons moeten buigen voor het duidelijk geschreven woord. Maar dat is juist de tegenstelling *niet*. De Heer treedt hier niet op tegen het *zweren* op eenigerlei wijze, zooals Hij eerst (vs. 21 vv.) tegen het *dooden* op eenigerlei wijze, vervolgens (vs. 27 vv.) tegen het *overspel-doen* op eenigerlei wijze, en dan nog (vs. 31 vv.) tegen de farizeesche traditie der *echtscheiding* is opgetreden; maar Hij komt op tegen de *eedsbreuk* in elken zin, of liever (om wederom den grondtekst te laten spreken) tegen het ἐπιορκεῖν, perjurare d. i. het heenbreken door den eed [1]), gelijk de farizeesche traditie zich ook daarop zoo goed verstond. Niet het εὐορκεῖν, maar het ἐπιορκεῖν is hier genoemd; van dit laatste, en van dit alleen, is hier sprake, en dus van dit ook alleen wordt hier de πλήρωσις gegeven. Zóó ook eerst komt de ware beteekenis van ὅλως tot haar recht. Want dit woord — zoowel Hugo Grotius als Calvijn, en onder de latere uitleggers vooral ook Tholuck op uitnemende wijze, hebben het klaarlijk bewezen — plaatst de geheelheid [2]), het genus van het zweren, tegenover de afzonderlijke soorten, de species van het valsch-zweren (ἐπιορκεῖν), wat ook de paraphrase van Bengel: „Omnino utrumque, falso et vere jurandi, genus, non tamen verum juramentum universaliter prohibet." De uitdrukking: „niet te zweren ganschelijk" krijgt alzoo, indien de ontkennende zin in een stelligen wordt omgezet, werkelijk de beteekenis van

1) In ieder goed lexicon kan men het zien, dat ἐπί in samenstellingen aanduidt de beweging ergens heen, in 't bijzonder in vijandige beteekenis.

2) Ook *Philo* bezigt τὰ ὅλα in den zin van „universitas rerum" (heelal). Zie Hugo Grotius ad Matth. V : 34.

„eenvoudiglijk (ἁπλῶς, vgl. Jac. I : 5) te zweren", eenvoudiglijk, d. i. zonder bijbedoeling of nevenbedoeling [1]).

Met deze verklaring ook alléén congrueert hetgeen daar volgt in vs. 37, waar de Heer zelf aan het eind de negatie omzet in de thesis: „maar laat zijn uw woord ja, ja, neen, neen; wat boven dezen is, dat is uit den boozen." Niet zonder verwondering heb ik opgemerkt, dat niet een exegeet, bij de verklaring van dit deel der Bergrede, waaraan zooveel nadenken is te koste gelegd, gelet heeft op de beteekenis van dat: ὁ λόγος ὑμῶν, en dat allen daarover heengeloopen zijn, om alleenlijk en terstond alle aandacht te wijden aan het „ja, ja, neen, neen." Het is toch werkelijk van het hoogste belang, na te gaan, welke de juiste zin is van 's Heeren woorden, waarmede Hij nu *positief* uitdrukt wat eerst *negatief* was gezegd. Derhalve wat is hier: uw woord? Bij de LXX is ὁ λόγος de gebruikelijke vertaling van דָּבָר, d. i. het gesproken woord in den algemeensten zin, *de rede* in het algemeen, en nimmer *getuigenis*, עֵד. In Ex. XX : 16 staat: „Gij zult geen valsch getuigenis spreken tegen uwen naaste", en daar is voor spreken niet het werkwoord דָּבַר (vanwaar dābār, logos, woord), maar עָנָה (gⁿanah) gebezigd. De Septuagint heeft vertaald: οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ. Wat blijkt hieruit? Dat de Heer met „uw woord" *niet* heeft bedoeld het woord *sensu forensi*, d. i. stellig niet het afleggen van getuigenis door een formeelen eed voor den rechter; dan immers had Hij geheel wat anders moeten zeggen dan: „uw woord zij ja, ja, neen, neen", zouden althans zijne joodsche hoorders, die de Bergrede toch wel onderstelt, zijne bedoeling hebben kunnen vatten. Dan had Hij namelijk moeten zeggen: „uw woord zij zelfs geen ja, noch neen, d. i. antwoordt in het geheel niet, wanneer men u op den eed vraagt, want uw ja en uw neen, dat *is* dan reeds een eed; maar laat uw getuigenis, gelijk elk uwer woorden, altoos eenvoudig *getuigenis* zijn, zonder meer." Dit klemt te meer, wanneer men bedenkt, dat bij de Joden de officieele, gerechtelijke vorm van den eed

1) Zie de noot bij Tholuck, ll. p. 270.

werkelijk geen andere dan déze was: dat de rechter de woorden van den eed uitsprak, terwijl degene, die den eed aflegde, daarop eenvoudig bevestigend of ontkennend antwoordde [1]). Wat was het σὺ εἶπας van Jezus op de bezwering van den Hoogepriester anders dan een ναί, een *ja*, evenals het een ja was op de vraag van Judas: „ben ik het, Rabbi?" (Matth. XXVI : 64, 25.) Wie nu ziet het niet in, dat de Heer, bij dezen onder de Joden van zijn tijd gebruikelijken rechtsvorm, ook het ja en neen als antwoord op de bezwering zou moeten veroordeeld hebben, indien Hij ook den gewonen, gerechtelijken eed in zijn verbod had willen opnemen? Wie ziet het niet in, dat Hij dit niet kan bedoeld hebben met „uw woord", evenmin als één zijner hoorders het aldus heeft kunnen verstaan?

Het is inderdaad ook niets anders, dan eene schromelijke miskenning van het klare doel en van geheel de strekking der Bergrede, daarin geboden of voorschriften te willen vinden met het oog op rechtspleging en staatsrecht, en deze groote waarheid voorbij te zien, dat daarin enkel en alleen sprake is van de *zedelijke* toestanden en vereischten voor de burgers van het Godsrijk. Anders ook zou men moeten zeggen, dat in het naastvolgend voorbeeld, hetwelk evenals al de anderen dienen moet om toe te lichten, wat Hij bedoelt met de aangekondigde „vervulling van wet en profeten", dat groote thema der Bergrede — dat, zeg ik, in het naastvolgende voorbeeld: „oog om oog, en tand om tand," (het O. T.isch dictum voor de rechtspleging onder Israel; Ex. XXI : 23—25. Lev. XXIV : 19, 20. Deut. XIX : 21) het recht der Over-

---

1) Zie Oehler: *Theol. d. A. T.* I p. 391. Rüetschi in Herz. R. E. art. *Eid bei den Hebr.* Michaelis: *Mos Recht.* § 302. Laatstgenoemde spreekt er zeer uitvoerig over, en zegt o. a.: „Gemeenlijk sprak iemand, die een gerechtelijken of eenigen anderen plechtigen eed zoude doen, dien zelf niet uit, maar hoorde dien aan, en hetgeen hij daarop antwoordde, was de eed... Zelfs het werkwoord *zweren* (Nischba) is een *verbum passivum*, en beteekent eigenlijk *adjurari*, *bezworen worden*, *zich laten* bezweren." Verg. het Eng. „to teak a solemn oath; to be sworn", het „faire, prêter serment" der Franschen, en ons „afleggen van een eed." Göschel zegt: „Eigentlich sollte jeder Eid in der Form der Adjuration so gefasst werden, dass auf die beschwörende Frage der Schwörende Ja oder Nein zu antworten habe." ll. p. 124.

heid om de misdaad te straffen door den Heer wordt betwist in hetgeen Hij daartegenover stelt met zijn: „maar ik zeg u" en wat daar volgt (vs. 39 vv.). Neen, de Heer wil enkel zeggen: hetgeen in de Wet als norma is aangegeven voor de Overheid, geldt niet en mag niet gelden als zoodanig voor het individueel geweten in het Koningrijk Gods. Alzoo ook met het zweren. *Ik* zeg u, met het oog op het individueel geweten, naar de plaats, die gij behoort in te nemen in het Koningrijk Gods: niet te zweren ganschelijk, maar u gebonden te achten door ieder woord, zij het ook het eenvoudigste ja of neen!

Op dit laatste komt het hier wezenlijk aan, dit, en dit alleen is hier de bedoeling des Heeren, terwijl Hij opkomt tegen het misbruik, door het leugenachtig voorbehoud der farizeesche traditie van allerlei eeden gemaakt. Ik kan niet inzien, dat het gevoelen van vele geachte uitleggers, alsof Jezus zou hebben willen zeggen: „in het Godsrijk zweert men niet, maar alleen in de Koningrijken dezer wereld is het geoorloofd", derhalve: „men mag alléén zweren als staatsburger, maar niet als burger van het Koningrijk Gods", de bedoeling des Heeren teruggeeft. Als gevolgtrekking moge iets dergelijks er uit zijn af te leiden, in zóóverre namelijk als het „zonder twijfel de eisch is van het Christendom, dat het eenvoudige ja en neen de kracht moet hebben van een eed, evenzeer als het méde behoort tot de taak van het Christendom, zonder ophouden te arbeiden aan de verwezenlijking daarvan" [1]). Maar slechts implicite, niet rechtstreeks is iets dergelijks hier bedoeld. De Israelietische Staat was voorzeker wel niet hetzelfde als het Godsrijk, maar hij was theocratisch, d. w. z. de Staatswet was er geen andere dan de Godswet, aan de scheiding, zelfs aan de onderscheiding van hetgeen zich later heeft vastgezet in de formule „Kerk en Staat", heeft de Heer voorzeker in de Bergrede in het geheel niet gedacht. Wil men zeggen, dat in het onderwijs des Heeren toch wel de grondlijnen moeten geteekend zijn voor alle verhoudingen ook in de toekomst, de algemeene beginselen,

1) Rothe: *Ethik*, § 1067.

waaruit al het andere volgt, dan zal ik dat volstrekt niet tegenspreken. Maar dat neemt niet weg, dat het een gronddwaling, een πρώτον ψεῦδος is, waarin de aanleiding ligt tot velerlei misverstand, het woord des Heeren zóó maar te willen overbrengen op ónze maatschappelijke toestanden, waar de lijn nu eenmaal getrokken is tusschen de wet Gods en die des Staats. Dit is wat men noemt een prolepsis historica, en aan dit vergrijp, of wilt ge het germanisme „vooruitgrijpen" is in den grond der zaak te wijten ieder conflict der christelijke conscientie óók met den eed. „Wäre", vraagt Tholuck met de hem eigene scherpzinnigheid, „wäre dieses Gebot überhaupt nicht für den mit der Sünde behafteten irdischen Zustand gegeben, wäre es eigentlich als eine in die Form des Gebots gekleidete Prophetie anzusehen, würde ihm nicht hiemit ein von den andern Geboten der Rede specifisch verschiedener Charakter zugeschrieben? Welches ist denn unter den anderen Geboten, dessen Erfüllung nicht eine Welt voll Sünde voraussetzte, einen Zustand, wo gezürnt wird, wo lüsterne Blicke geworfen, wo Ehen geschieden, Backenstreiche ausgetheilt werden?" [1]).

Inderdaad, dat men den eed moet opheffen, dit is slechts profetisch juist, niet voor het tegenwoordige [2]). Maar de Heer spreekt hier niet profetisch, noch minder als onpraktisch idealist, maar, zooals Hij alleen dat vermocht, bewonderenswaardig actueel. Welke werkelijkheid dan heeft Hij op het oog, die Hij hier terecht wijst, en die Hij omzet in de werkelijkheid der vervulling van „wet en profeten"? Zij is ons met juistheid geteekend door den

1) Treffend is de opmerking van Chantepie de la Saussaye (ad Hebr. VI : 16): „Het is geenszins toevallig of de vrucht van eene verschillende exegese, indien alle baptistische genootschappen den eed verwerpen. Deze verwerping is de openbaring van het akosmische beginsel van alle die genootschappen, beginsel waarvan genoemde exegese niet de oorzaak, maar de vrucht is." Terecht zegt dan ook Klinkenberg (II. p. 288) „dat de verwerping van den eed (door Wederdoopers, Mennonieten, Kwakers) samenhing met gronddenkbeelden over „den Staat Gods", over „de Kerk van Christus"; dat men namelijk meer of minder bepaald „de economie van den burgerstaat" verwierp, en het ideale aanstonds als werkelijkheid willende hebben, in het raam dezer beschouwingen evenmin den eed kon voegen als den oorlog, evenmin het rechtersambt als het leeraarsambt." Zie ook Scholten: *L. d. H. K.* p. 233, vv.

2) J. F. v. Meijer: *Blätter für höhere Wahrheit* (zie Göschel, II. p. 259.)

mond des Heeren zelf, in Matth. XXIII : 16—25. Dááruit, en uit de talrijke uitspraken van den Talmud en van de Rabbijnen, zelfs uit het juridisch oordeel van een wetenschappelijk zoo ontwikkelden jood als Maimonides [1]), is het met zonneklaarheid te zien, dat alle zoogenaamd indirecte eeden (bij de aarde, bij den hemel, bij Jeruzalem, bij den tempel, enz.) niet golden voor het gericht, omdat zij niet als bindend beschouwd werden. Zoo achtten dan ook die „blinden" en hun „blinde leidslieden" zich niet gebonden door een eed, zoo die maar niet bij God was gezworen, want (zóó werd gezegd) dit staat geschreven: „gij zult den Heere uwe eeden houden" en „gij zult den naam des Heeren uws Gods niet tot ijdelheid (ἐπὶ ματαίῳ; LXX) gebruiken" — derhalve: al het andere is *niet* bindend, van al het andere is *niets* verboden, en „waar geen wet is, daar is geen overtreding". Tot welk afschuwelijk eedsmisbruik dit „bedriegelijk voorbehoud" der rabbinistische wetsverklaring aanleiding gaf, is door Jezus ons voor oogen gesteld in de genoemde plaats uit Matth. 23, en wordt ten overvloede bevestigd door heidensche schrijvers als Martialis en Lucianus, die er oorzaak in vonden, de Joden „als schelmentype op te voeren in hun epigrammen en dialogen" [2]).

Welnu, dát is het, wat de „Vervuller van wet en profetie" hekelt en terecht wijst met de roede zijns woords, en waarvan Hij zegt: „uw woord zij ja, ja, neen, neen; wat daarboven is, is uit den boozen." Wat daarboven is; d. i. boven de waarheid van het ja of neen, ja boven het ja en neen zelf, om de trouw, den ernst, de waarheid ook van het eenvoudigste woord op te hangen aan de leugen [3]).

Na deze meer uitvoerige toelichting van het woord des Heeren in de Bergrede, kunnen wij met betrekking tot Jac. V : 12 met weinig volstaan. Want men mag over den brief van Jacobus denken zoo men wil, ook de meest vrije beschouwing ervan vindt toch geen vrijheid tot ontkenning van hetgeen waarom het óns

1) De bewijzen zijn uitvoerig bijgebracht door Tholuck, ll. p. 279, vv.

2) Klinkenberg, ll. p. 286. vrg. Tholuck, ll. p. 280.

3) Over het „uit den boozen" spreken wij later nog wel nader.

nu juist te doen is, dat deze plaats uit Jacobus een weêrklank is van die andere uit de Bergrede, en dus van deze afhankelijk [1]). Het is dus ook reeds uit den aard der zaak onwaarschijnlijk, dat die woorden van Jac. V : 12: „Doch vóór alle dingen, mijne broeders! zweert niet, noch bij den hemel, noch bij de aarde, noch eenigen anderen eed; maar uw ja zij ja, en het neen neen; opdat gij in geen oordeel valt" iets anders zouden willen zeggen dan wat daar gezegd is in de Bergrede — tenzij men zou aannemen, dat de bedoeling van deze door den leerling kwalijk verstaan en dus ook gebrekkig weêrgegeven is, óf wel dat het rigorisme van den discipel dat van den Meester voorbijstreeft. Zoomin het een als het ander echter kan, dunkt mij, iemand waarschijnlijk achten, en al ware dat het geval, het zou toch nimmer iets anders kunnen zijn, dan een onbewijsbare hypothese. Integendeel, de toon en inhoud van den ganschen brief wijzen wel onmiskenbaar terug op een gevaar, dat er bestond voor deze Joden-Christenen „in de verstrooiing", om weêr terug te vallen tot het Jodendom, en dit is het juist in hoofdzaak, waartegen deze brief een dam wil opwerpen.

De macht der traditie, — en welke andere kan het voor deze Christenen uit de Joden geweest zijn, dan die der rabbinistische wetsleer? — deed haar invloed nog over hen gelden, en deze is het, welke ons ook tegenkomt uit het verbod in V : 12, of liever uit datgene, wat er door bestreden wordt. Indien iemand nog meenen mocht, dat het eedsverbod in de Bergrede absoluut is met het oog op een idealen toestand, dien de Heer zou bedoeld hebben, dan zou deze echo van dat verbod in den brief van Jacobus meer dan iets anders in staat zijn, die meening omver te stooten. Hoe waar toch is de opmerking van Wiesinger: „Unserer Stelle gegenüber kann man nicht mehr sagen, dass nur eine ideale, für ganz andere Verhältnisse, als die in Wirklichkeit gegebenen, berechnete Forderung ausgesprochen sei; denn das unterlegt keinem Zweifel, dass Jak. für seine Forderung unter den wahrlich nicht

1) Zelfs A. H. Blom ziet op den „achtergrond van den Jacobusbrief" het Evangelie van Mattheus, „waaraan het woord over den eed moet ontleend geweest zijn, dat den auteur 5 : 12 voor den geest zweefde". *Theol. Tijdschr.* 1881, p. 449.

idealen Verhältnissen seiner Leser die volle Praxis in Anspruch nimmt" [1]). Inderdaad, de volle praktijk; en dat niet tegenover eene geïdealiseerde werkelijkheid in een toekomst, waarin ieder ja en neen de kracht zou hebben van een eed, maar tegenover een heden vol van geveinsdheid en logenspreken, waarbij men den eed verlaagde tot een dekmantel voor bedrog.

Dat Jacobus zulke treurige werkelijkheid inderdaad op het oog heeft, d. w. z. dat hij, evenals in de Bergrede bedoeld is, den eisch van onbepaald waar-zijn stelt tegenover eene werkelijkheid van leugen (en niet den eisch van niet-zweren tegenover dien van zweren), blijkt overtuigend uit deze kleine, maar veelzeggende, afwijking zijner woorden van die in de Bergrede, dat hij vóór ναὶ ναὶ en οὔ οὔ telkens het partikel (τὸ) heeft. Vertalen wij eens letterlijk! Dan wordt het aldus: „maar zij van ulieden het ja ja, en het neen neen". Het ja zij ja, het neen zij neen! Wat beteekent dit anders dan: „als gij ja zegt, dan moet het ja zijn, en als gij neen zegt, dan moet het neen zijn", m. a. w. „weest onbepaald waar!"? [2]) Daarom ook is het ὅλως hier eenvoudig weggelaten, waardoor het nog sterker dan in de Bergrede uitkomt, dat de zin doorloopt, en dat hetgeen er volgt na ὀμνύετε hiervan afhankelijk, hieraan gecoördineerd is. Werkelijk is dat ook de kracht van μὴ-μήτε-μήτε, in onderscheiding van μηδέ-μηδέ (en dit is dus eveneens van toepassing op Matth. V : 34 vv.). In elke goede syntaxis kan men het zien, dat het eerste (μήτε) het tweede lid van den zin tot één geheel verbindt met den hoofdzin, terwijl het andere (μηδέ) iets toevoegt aan het voorafgaande praedikaat, gewoonlijk in de versterkte beteekenis van *zelfs niet* [3]). Met andere woorden:

---

1) Zie I. E. Huther's *komment.* ad l. Zeer terecht merkt deze ook op, dat het Jacobus moeilijk in de gedachten kon komen, zijnen lezers een absoluut eedsverbod in te prenten, daar het zweren bij Gods naam door de profeten wordt voorgesteld als een teeken van het toekomstig bekeerd zijn tot God. (Jes. 65 : 16. Jer. 12 : 16. 23 : 7, 8).

2) Reeds Calvijn heeft het goed opgemerkt (Comment. in Jac.): „Nonnulli codices habent: Sit sermo vester: Est, est; non, non. Genuina tamen lectio est ea, quam reddidi. Quid autem significet, jam exposui: ut scilicet veraces simus, firmique in omnibus dictis."

3) Zie Madvig: *Synt.* § 213.

in het laatste geval zou het zijn: „zweert niet, zelfs niet bij den hemel" enz. Nu echter is het: „zweert niet, evenmin bij den hemel als" enz. Wie voelt het niet, dat dit een groot verschil maakt, en dat het dan ook vanzelf spreekt, dat juist het zweren bij den naam des Heeren niet genoemd is? Natuurlijk niet; want dát zweren is alleen bedoeld, dat door μήτε nader is aangeduid, en dát ook juist was het, wat hen bracht in het gevaar van „in het oordeel te vallen", omdat het geschiedde ter ontduiking van den eisch van onvoorwaardelijk waar-zijn. Zoo is het dan ook duidelijk, dat de uitdrukking: „noch eenigen anderen eed" in één greep al die eeden saâmvat, die hen in het oordeel zouden doen vallen, d. i. die waardoor men zich niet gebonden achtte aan de waarheid. Want wél vreemd zou het geklonken hebben in de ooren van deze christenen, die nog vast zaten aan „de wet", dat het zweren van een waren eed, van een eed bij God, hen veroordeelen zou in het gericht; zóó vreemd voorzeker, dat Jacobus het er dan wel uitdrukkelijk had mogen bijzeggen, en bijzeggen niet alleen, maar opzettelijk had moeten aanwijzen, dat ook dit behoorde tot het „inzien in de volmaakte wet" (I : 25).

Dit laatste nu valt nog te sterker in het oog, wanneer wij in aanmerking nemen de verwantschap, die de brief van Jacobus, gelijk algemeen erkend wordt, met dien aan de Hebreën heeft. Hiermede komen wij vanzelf tot *de N. Tische praxis*. Met het oog dáárop toch mag vóór alles wel herinnerd worden aan die klassieke plaats: Hebr. VI : 13 vv. God zweert bij zichzelven. Deze Oud-Testamentische waarheid, dat namelijk het verbond Gods met Abraham, den vader der geloovigen, bevestigd is met de eedzwering Gods, wordt onder het N. Verbond, niet maar zonder bedenking, maar zeer nadrukkelijk en opzettelijk aangevoerd als uitmakende den onwrikbaren grondslag voor het geloof aan den eeuwigen duur en het onwankelbare van dat Verbond, tot bevestiging en vertroosting der kleingeloovigen en wankelmoedigen. Wat toch is de beteekenis der eedzwering Gods, overal waar zij voorkomt in het O. T., en gelijk zij met name ook hier in den Hebreërbrief wordt voorgesteld als geldende evenzeer allen, die

onder het N. V. staan in het geloof van Abraham? Zij heeft de kracht van het niet meer van eenige voorwaarde afhankelijke, maar ónvoorwaardelijk en ónbepaald gesprokene woord des Heeren, de uitdrukking van de onveranderlijkheid van zijn raadsbesluit (vs. 17), hetwelk Hem nimmermeer berouwt [1]). Welnu, indien dan op die heilige eedzwering Gods zulk een machtige nadruk gelegd wordt als het heerlijkste en heiligste wat er bestaat, óók voor de geloovigen onder het Nieuwe Verbond, zou het, zóó mogen wij vragen, niet de ongerijmdheid zelve zijn, aan te nemen, dat in denzelfden kring, waarin die gedachte een heilig burgerrecht verkregen had, eene andere voorstelling, niet maar daarnevens, maar lijnrecht daarentegenover staande, ingang zou hebben kunnen vinden of ook maar zou hebben kunnen opkomen, dat namelijk het eedzweren in het algemeen onvoorwaardelijk gevonnisd is in Gods heilig gericht?

Dezelfde vraag mag ook gedaan worden met betrekking tot den eed, dien Jezus heeft afgelegd voor den Joodschen Raad, waarop wij met een enkel woord reeds vroeger gewezen hebben. Zou dat beslissend oogenblik in het verlossersleven van den Heer in het vergeetboek geraakt zijn bij de christenen uit den apostolischen tijd, en zouden zij het, en terecht, niet oogenblikkelijk als een alles-afdoend tegenargument hebben voorgehouden aan iedereen, die hen wilde winnen voor den eisch van het onvoorwaardelijkst rigorisme: „zweert nimmer en in geen geval!"? De bestrijders van den eed uit christelijk oogpunt zullen in dat zweren van Jezus dan ook altoos eene onoverkoombare moeilijkheid vinden. Want of men zich al behelpt met de uitvlucht, die dan doorgaans wordt

---

1) Het is der moeite waard, hierbij kennis te nemen van het artikel van Achelis (Theol. Stud. u. Krit. 1867, p. 435 vv.): *über den Schwur Gottes bei sich selbst.* Het resultaat, dat hij boven bedenking verheft, is saâm te vatten in het volgende: „wo das Unbedingte und Unwandelbare mit Betonung hervorgehoben werden soll, steht der Schwur Gottes. Daher auch die Erscheinung, dass oftmals einfache Worte Gottes, sowohl wenn sie unbedingte Rathschlüsse Gottes bezeichnen, als auch wenn die Bedingungen, unter denen sie gesprochen wurden, erfüllt sind, als beschworene Gotteworte citirt werden. Vergl. Jes. 54:9 mit Gen. 9:11. Ps. 89:4, 36. Ps. 132:11 mit 2 Sam. 7:12 ff."

aangevoerd, dat het voor den Heer in dat plechtig oogenblik waarlijk niet de rechte gelegenheid was om een philippica te gaan houden tegen den eed in het algemeen — het antwoord: „maar Hij behoefde dat ook niet te doen; eene eenvoudige verklaring, dat Hij, krachtens zijne beginselen, waarvoor Hij immers álles veil had, niet mocht antwoorden op de bezwering, d. i. geen eed mocht afleggen, maar enkel, en evenzeer naar waarheid, zou antwoorden op een vraag zónder bezwering", zulk een kort en bondig antwoord ware zeker niet in strijd geweest met den ernst van het oogenblik, en volkomen genoeg [1]).

En dan verder: indien naar de N. Tische praxis elke eedzwering onvoorwaardelijk geoordeeld ware, hoe zou het bij mogelijkheid ook maar denkbaar zijn, dat een beroep op het voorbeeld van den Engel, die, volgens het boek der Openbaring, zwoer bij Dien, die leeft in alle eeuwigheid [2]), den christenen ware open gelaten?

En hoevele betuigingen komen er niet voor in de brieven van Paulus, die in de werkelijkheid met eeden gelijk staan! Roept hij niet uitdrukkelijk God aan tot een getuige over zijne ziel (2 Cor. I : 23)? Zegt hij niet bij herhaling, tot nadrukkelijke bevestiging eener verklaring, waaraan hij zeer groot gewicht hecht: „God is mijn getuige"? (Rom. I : 9. Philipp. I : 8). En! om niet meer te noemen, bezweert hij niet de Thessalonicensen bij den Heer, dat deze zendbrief al den heiligen broederen gelezen worde? (V : 27). Welnu, hoe zou dit alles hebben kunnen opkomen in het hart van een Paulus, en geen ergernis gegeven hebben aan zijne christelijke lezers, indien het in dien morgenstond van het Christendom als gangbare overlevering hadde vastgestaan, dat het eedzweren in geen geval en op geenerlei wijze vallen kan binnen den geheiligden kring van het christelijk leven?

---

1) Ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat Paulus ook 1 Tim. VI: 13 het Σὺ εἶπας van Jezus op het oog heeft, zeggende dat Hij onder (ἐπί) Pontius Pilatus de goede belijdenis (ὁμολογίαν, consensus, toestemming) betuigd heeft (μαρτυρήσαντος).

2) Openb. X: 6. Ook prof. Scholten wijst dáárop in de eerste plaats. (*Leer d. H. K.* II: 255).

C. De theologie (Godsleer).

De eed is bestreden in naam van den godsdienst zelf. De beweering, waarvoor Kants logica den korten tekst heeft geleverd, is door zijne leerlingen en volgelingen op velerlei wijze uitgewerkt, en wordt nog altoos in vele echo's herhaald. Men zegt: bij den eed is enkel gerekend op de werking van het bijgeloof, op de vrees voor de wrake der Godheid, op een overblijfsel van het geloof aan de magische werking eener formule of handeling, waarbij men een beroep doet op de goddelijke tusschenkomst, niet ongelijk aan de oude ordaliën.

Dáárin, meen ik, zijn de bedenkingen, die men in naam van den godsdienst, en ik wil aannemen met het oog op de eere Gods, inbrengt tegen den eed, en waarvan men nog onlangs in onze Tweede Kamer den veelvoudigen weêrklank heeft kunnen hooren, in hoofdzaak saâmgevat. Wij mogen dus de vraag: „is de eed in strijd of in overeenstemming met het geloof in den levenden God?" geenszins ontwijken.

Men zegge niet: „maar deze vraag, aldus gesteld, bevat reeds eene petitio principii, want daarbij is reeds voorondersteld, dat het geloof in den levenden God aan alle staatsburgers gemeen is, of aan allen kan opgelegd worden." Ik loop daarop niet vooruit. Slechts houde men in het oog, dat het hier nog niet de plaats is, daarover te spreken, en dat eerst in het volgende deel de staatsrechtelijke zijde der kwestie zal in het oog gevat worden. Hier is nog enkel sprake van den eed als godsdienstige handeling, afgescheiden van de vraag, of iedereen haar verrichten kan, en of zij van iedereen kan en mag geëischt worden. Daarom spreek ik ook enkel van „het geloof in den levenden God", om den eed als godsdienstige handeling te kenschetsen naar zijn algemeenen inhoud, zonder onderscheid van confessie. Want, het is naar waarheid gezegd: „Het geloof in God is geen dogma, maar een grondbeginsel van levensbeschouwing" [1]). Op deze algemeene

1) J. H. Gunning: *Stellingen over den eed.* (Dagblad, 12 Oct. 1881.) In overeenstemming daarmede, ten bewijze dat hier gelden mag: „zonder onderscheid van con-

basis, hoe dat „grondbeginsel van levensbeschouwig" dogmatisch ook nader uitgewerkt en geformuleerd worde, staan allen, die uit godsdienstig oogpunt (en dáárvan alleen is hier nog sprake) bezwaren kunnen hebben tegen den eed.

Want de atheist moge zijn bezwaren hebben, en er op staan, dat men daarin niet enkel *verstands*- maar ook *gemoeds*bezwaren huldige, hij zal zelf de eerste zijn om toe te stemmen, dat het bij hem geen gemoedsbezwaren uit geloof, maar uit ongeloof zijn [1]). Doch er zijn anderen, die zeggen: wij ontkennen niet, te gelooven aan God, maar.... „Wie kent *God?* Wie onzer kent den *onbekenden God*? Iedereen maakt zich van die groote, nimmer eindigende, bij ons menschen onbegrijpelijke kracht andere gedachten" [2]). Het is duidelijk, ook in dit geval is de eed louter onzin. Want te zweren bij den onbekenden God, wat is het anders dan te zweren bij een hypothese?

Kant heeft de vraag opgeworpen, of een eed niet mogelijk en geldig wezen zou, wanneer men zwoer alleen voor 't geval dat er een God is (zonder iets daaromtrent te beslissen, evenals Protagoras). „Want", zegt hij „daar het ongerijmd wezen zou, in ernst te zweren, dat er een God is (dewijl men dezen reeds moet gepostuleerd hebben, om in 't geheel ook maar te kunnen zweren), zoo mogen inderdaad wel alle redelijk en met bezonnenheid afgelegde eeden in geen anderen zin gedaan zijn. Immers, dat iemand aanbood te bezweren, dat er een God is, dit schijnt voorzeker geen bedenkelijk aanbod te zijn, hij mag aan God gelooven of niet. Want is Hij er (zóó zal de bedrieger zeggen), dan heb ik 't getroffen. Is Hij er echter niet, dan kan Hij mij ook niet ter verantwoording roepen, en ik breng mij door zulken eed in geen

---

fessie", zijn de volgende woorden van Dr. Schaepman: „Wel heeft de eed soms den vorm van het een of ander kerkgenootschap geleend, maar de kern van den eed, het aanroepen van een Hooger Wezen als getuige, is van zuiver en, indien men het woord niet misverstaan wil, van vormloos-godsdienstigen aard." (Overdr. uit „Onze Wachter", p. 3.)

1) Met waardeering mag hier gewezen worden op de oprechtheid, waarmede o. a. de Heer van Houten dat heeft uitgesproken. Zie *Bijblad* (7 Oct.) p. 102.

2) Woorden van den Heer Oldenhuis Gratama (Zie *ib.* p. 68).

gevaar" [1]). Op de vraag echter, die hij dan aanstonds laat volgen: „Maar is er dan geen gevaar bij, ingeval zulk een God er is, op een voorbedachte en zelfs om God te bedriegen er op aangelegde leugen betrapt te worden?" geeft hij geen antwoord, om dan over te gaan tot wat anders, het betoog namelijk, dat godsdienst, als leer der plichten jegens God, buiten alle grenzen der zuiver-wijsgeerige ethiek ligt.

Het ware zeker te wenschen, dat Kant zelf het antwoord gegeven had op al de spitsvondige vragen, die deels het uitvloeisel waren van zijn tot een dogma geworden wijsgeerig systeem, deels, in verband daarmede, van zijne gronddwaling in zijne beschouwing van den eed. Zijn leerling Meister, in het vroeger genoemd geschrift, heeft die gronddwaling nader uitgewerkt, en zij is nog heden die van velen, die, belijdende geenszins afkeerig te zijn van het geloof in den levenden God, nochthans, ja juist met die belijdenis gewapend, volstrekt afkeerig zijn van den eed. Meister's redeneering, die zoozeer weêrklank vindt in veler hart, worde hier dus kortelijk vermeld. Zij komt op het volgende neêr. „God op te roepen tot getuige — het is toch al te dwaas. Alsof God zich zoo maar liet oproepen, en zónder dat geen getuige ware! Welk een dwaas geloof! En ook, hoe oneerbiedig! Zóó zou men zich zelfs tegenover een aardschen koning niet vermeten. Bovendien: een getuige, die toch eigenlijk nooit een getuigenis geeft — welk een gedachte, die zichzelf weêrspreekt! En toch is dit alles nog onschuldig spel, vergeleken bij de oproeping van God tot wreker over den meineed. Alsof God er afzonderlijke straffen op nahield! Alsof deze gedachte iets anders ware, dan een produkt van het bijgeloof, zoo goed als de ordaliën van den ouden tijd!"

Men ziet het: in dit alles schuilt eene voorstelling van den eed, die hem neêrtrekt tot de laagte eener beschouwing, waarbij „het geloof in den levenden God" inderdaad misvormd is tot eene dogmatische caricatuur, die allerminst past op eene *ware* voorstelling van den eed. Vooreerst reeds is er een groot verschil tusschen een

1) *Met. Anfgr. d. Tugendl.* p. 180.

oproepen van God, zooals Meister het altoos uitdrukt, tot getuige, en een aanroepen van God als getuige [1]). Niet het eerste, maar het laatste ligt opgesloten in het ware eedsbegrip, gelijk wij vroeger hebben aangewezen. Wie een rechten eed zweert, d. i. wie het doet, waarlijk geloovende in den levenden God („veritas in mente"), voor dien is het álzoo: „ik aanroepe God als getuige over mijne ziel" (2 Cor. I : 23). De kantteekening van onze Statenvertaling merkt hierbij op: „eene rechte wijze van een waren eed". Dat is het in waarheid. De deist kan zóó niet spreken, evenmin als de atheist en de pantheist, en de belijder van „den onbekenden God". Want het *deïsme* denkt zich een God in onbereikbare verte, in zijne gescheidenheid van de wereld als het ware werkeloos toeziende; en ook dán heeft een aanroepen van God als getuige natuurlijk geen zin. Maar voor het geloof in den levenden God is die God zonder ophouden de Alwetende, Alomtegenwoordige, Heilige, Souvereine, op Wien zich te mogen beroepen, het heerlijkste voorrecht is van den afhankelijken en in zichzelf onwaarachtigen mensch. Met andere woorden, en om ook hiervoor de philosophische formule te bezigen: voor het *theïsme* wordt God niet eerst door den eed wat Hij anders en zonder dat niet wezen zou, d. i. wordt Hij niet eerst getuige, maar is Hij tegenwoordig als de Kenner der harten en de Levensgrond van alle waarheid, in Wien wij ook leven, ons bewegen en zijn. Dit alles nu, het is niet wat men noemt een Gods*begrip*, maar het is de uitdrukking van het Gods*bewustzijn* in ons; niet eene uit verstands-bespiegeling afgeleide, of op den weg van verstandelijke redeneering verkregen gevolgtrekking, maar de imponeerende wetenschap (scientia de Deo) van te zijn en te spreken in de heilige tegenwoordigheid Gods. Wie daar staat en leeft in en uit dat onmiddelijk geloofsbewustzijn, voor dien is het zeker „de hoogste climax van den ernst", uit-

1) Over 't geheel zou ik de definitie, door den Minister Modderman van den eed gegeven, gaarne beamen, alleen met deze restrictie, dat ook dáár voor: „Hem oproept tot getuige" gelezen worde: „Hem aanroept als getuige", en voor: „Hem oproept tot wreker" enz.: „Hem aanroept in het uitdrukkelijk uitgesproken bewustzijn, dat Hij alle onwaarheid heiliglijk straft".

drukkelijk te betuigen, dat hij zich bewust is te spreken in de tegenwoordigheid van een Getuige, die Almachtig is, niet alleen om den zwakke te helpen in en tot het spreken der waarheid, maar om ook den vermetele te straffen, die het zou durven wagen, aan de waarheid te kort te doen door de overweging, dat de *menschelijke* gerechtigheid zou te kort schieten om de leugen te achterhalen.

Want dit laatste, al is de eed geen (ook maar voorwaardelijke) zelfvervloeking, volgt er vanzelf uit. Het ligt er in opgesloten. Wie den levenden God kent, vloekt niet, maar zweert. Wie Hem *niet* kent, zweert niet, maar vloekt. Reeds Calvijn heeft het goed gezegd: „Quae enim manifeste in Deum continent exsecrationes, indignae sunt, quae inter juramenta censeantur" [1]). Dat neemt echter niet weg, dat „een rechten eed zweren" is: „God aanroepen, dat Hij, als die alleen het hart kent", niet alleen „der waarheid getuigenis wil geven", maar ook „mij straffen, indien ik valschelijk zweer" [2]). Het is alzoo mede het uitgesproken bewustzijn, dat men staat en spreekt in de tegenwoordigheid van den heiligen, almachtigen en alwetenden God, die „de leugensprekers zal verdoen" (Ps. V : 7), voor Wiens rechterstoel zelfs „van ieder ijdel woord, hetwelk de menschen zullen gesproken hebben, zij rekenschap zullen moeten geven (Matth. XII : 36), en die „ook in het licht zal brengen hetgeen in de duisternis verborgen is, en openbaren de raadslagen der harten; en alsdan zal een iegelijk [den hem toekomenden] lof hebben van God" [3]). Merkwaardig is het, dat reeds bij de oude Grieken, die over 't geheel nimmer in den roep van bijzondere eedstrouw stonden, de meineedige in het burgerlijk leven ja getroffen werd door de straf der eerloosheid (ἀτιμία), maar dat zij de eigenlijke bestraffing van den eedschender toch

1) *Instit.* II: VIII, 23.

2) *Heid. Cat.*, antw. 102.

3) Bij dit laatste (*een iegelijk* zal zijn lof *van God* hebben) merkt Calvijn treffend op: „haec vox ex bonae conscientiae fiducia nascitur". Schoon is ook de opmerking van Göschel (ll. p. 70, aanm.): dat de apostel met dit euphemisme „jede Exsecration vor der Zeit, boni animi causa, abweiset; denn er wil auch nicht vor der Zeit richten, wovor er eben gewarnt hat. Hiermit wird der Begriff des Eides auch von der Vorstellung und von dem Vorwurfe voreilig eigenmächtiger Exsecration gereinigt".

altoos overlieten aan de goden [1]), evenals de latere Romeinen. Zoo bestaat er b. v. nog een rescript van den Romeinschen Keizer Alexander Severus (200 n. Chr.), waarmede hij een ander van een zijner voorgangers herriep, omdat dit de bepaling inhield, dat degene die in geldzaken bij den genius des Keizers gezworen, maar geen woord gehouden had, met stokslagen zou gestraft worden. Daarin nu staat woordelijk, dat de verachting van de heiligheid van den eed voldoende door de godheid gestraft wordt (Jurisjurandi contemta religio satis Deum ultorem habet). Deze gedachte nu, die daar leefde in het hart ook der heidenvolken, hoe zou zij ganschelijk te dooden zijn zelfs in het hart van den atheïst, maar vooral hoe zou zij niet leven in het bewustzijn dergenen, die het weten, dat het geen geringe zaak is, „den naam des Heeren onzes Gods tot ijdelheid te gebruiken", en dat „alle dingen naakt en geopend zijn voor de oogen Desgenen, met Wien wij [reeds nu] te doen hebben"? (Hebr. IV : 13.)

En wat nu eindelijk nog de vergelijking met de ordaliën betreft: het is eigenlijk al te dwaas, dat iemand daarop nog durft wijzen, om een parallel te trekken tusschen het oude godsoordeel (Dei judicium) en den eed. Zelfs in den bloeitijd der ordaliën, onder onze heidensche voorouders, waren zij, hoewel dikwerf met den eed verbonden, toch altoos nog iets anders dan deze, ja stonden niet zelden daartegenover. Vanwaar anders, dat het in vele gevallen zoowel den klager als den aangeklaagden vrijstond, den eed te verwerpen, en de zaak aan de onmiddelijke beslissing der godheid te onderwerpen? [2]) Vanwaar ook anders, dat b. v. het gerechtelijk tweegevecht werd te baat genomen, wanneer het te doen was om de beslissing tusschen elkander weêrsprekende eeden, of om het bewijs voor eene beschuldiging van meineed en valsch getuigenis? [3]) En later nog, in de middeleeuwen, toen

---

1) Lasaulx: *über den Eid bei d. Griechen.* p. 25.

2) *Sachsenspieg.* I : 63. *Lex Sal.* I : 56. In de *Lex Ripuar.* beteekent de uitdrukking: „manum cancellarii de altari trahere" het recht, om den schrijver van eene als bewijsmiddel gebruikte oorkonde te verhinderen, hare echtheid te bezweren, en om hem tot een tweegevecht te dwingen.

3) *Lex Fris.* tit. 3, § 8.

b. v. de kruisproef moest uitmaken, wie de schuldige was, of de Avondmaalsproef iemands schuld of onschuld moest aanwijzen, of welke proeve men dan ook noemen wil — welnu, hoe is de christelijke kerk dier dagen er immer toe kunnen komen, deze dingen niet alleen te dulden, maar zelfs voor een goed deel over te nemen en te sanctioneeren? Voor een gedeelte is dat te verklaren uit de groote lichtvaardigheid, waarmede al meer en meer met het afleggen van eeden werd omgesprongen, gelijk o. a. blijken kan uit eene verordening van den ariaanschen koning der Bourgondiërs, Gundobald (500), waarin gezegd wordt, dat een zoodanig zedelijk verval onder de menschen gekomen was „dat men meestal niet aarzelde, een eed aan te bieden in onzekere zaken, en zonder schroom valsch te zweren in bekende dingen" (ut de rebus incertis sacramenta plerumque offerre non dubitent, et de cognitis jugiter perjurare) [1]). Dientengevolge trachtte men mede door de ordaliën een dam op te werpen tegen de lichtvaardigheid in het zweren, zoodat het godsgericht menigmaal den eed verving, en hieruit laat het zich verklaren, dat deze niet zelden met het godsgericht verward werd, en dat die twee werden aangezien als van gelijke beteekenis. Nu is het niet te ontkennen, dat daartoe aanleiding bestond, zoodat eed en godsgericht in de openbare meening naast elkander kwamen te staan als twee loten van denzelfden stam [2]). Maar in de werkelijkheid, het blijkt genoegzaam uit het aangevoerde, zijn ze dat nimmer geweest. Want hierom juist nam men de toevlucht tot de ordaliën, omdat men in den eed niet het middel zag, om eene oogenblikkelijke goddelijke beslissing te verkrijgen, gelijk men dacht die te hebben in het godsgericht. Ziedaar juist het verschil tusschen godsgericht en eed. Terwijl deze de handhaving van recht en waarheid aan God overgeeft met een beroep op Hem als den Kenner der harten en den heiligen Rechter, zonder te verwachten, dat Hij op eenige wijze zichtbaar zal tusschen-

1) *Lex Burgund.* tit. 45.

2) Te meer scheen die meening gegrond door de omstandigheid, dat bij de Germanen b. v. vrije mannen zich zuiveren konden door een eed, terwijl niet-vrijen verwezen werden naar het godsgericht. Toch blijkt juist ook daaruit, dat de eed beschouwd werd als van edeler natuur dan het godsoordeel. *Grimm.* R. A. p. 911.

beiden treden, is het andere de vermetele poging om God te dwingen of te nopen, op een of andere wijze een zichtbaar en zinnelijk-waarneembaar getuigenis te geven, zij het ook door een wonder, en dát wel oogenblikkelijk en zonder dralen [1]). Het godsgericht stelt zich dus *boven* God, om Hem afhankelijk te maken van het menschelijk goedvinden en de willekeur van het bijgeloof; de eed stelt zich *onder* God, in volstrekte afhankelijkheid van Hem, den eeuwigen Rechter. Reeds Augustinus heeft het goed gezegd: „Quid est jurare per Deum, nisi Testis est Deus?" En Thomas Aq. heeft het niet minder opzettelijk in het licht gesteld, dat het aanroepen van God als getuige geenszins een verzoeken van God is, gelijk wanneer wij ons, met een beroep op zijne bescherming, b. v. moedwillig in gevaar begeven of van een toren ons naar beneden werpen. De eed, zoo zegt hij terecht, bestaat niet in het oproepen van God tot een oogenblikkelijk getuigenis; want „si Deus testimonium adhibere noluerit in praesenti, adhibebit autem pro certo testimonium in futuro" [2]). En vooral wanneer wij denken aan den eed in zijn tegenwoordigen vorm, zooals hij onder den invloed van het Christendom is geworden, hoe is het mogelijk, zóó mag gevraagd worden, dat iemand op de gedachte komt, hem met het godsgericht te vergelijken? En om alles samen te vatten: wát is er in den eed, heiliglijk afgelegd, dat in strijd is met den eerbied voor God, i. e. w. met eene „redelijke Godsvereering" (*λογική λατρεία*), waarvan de apostel Paulus (Rom. XII : 1), of ook met de „aanbidding van den Vader in geest en waarheid", waarvan de Heere Jezus (Joh. IV : 23) gesproken heeft? Integendeel, hij stemt daarmede wezenlijk overeen. Want in beiden, in den eed en in het gebed, is het wezenlijke altoos de gemeenschap met God, het bewustzijn van Zijne heilige en voor den oprechten en waarheidlievenden bemoedigende tegenwoordigheid. God haat de leugen, en Hij is onbedrieglijk; wie liegen wil, keert zich niet tot God, maar wel van Hem af (Joh. III : 20, 21). „Naakt tot God, en Hij zal tot u naken. Reinigt de handen, gij zondaars! en zuivert de har-

---

1) Over de Ordaliën, zie o. a. Ersch u. Gruber: *allg. Enc. d. Wiss.* in v.

2) Zie Göschel, ll. p. 70.

ten, gij dubbelhartigen!" (Jac. IV : 8). Wie in dezen eisch iets verkeerds vindt, iets onredelijks, iets wat in strijd is met de redelijke Godsvereering [1]), die kan voorzeker evenmin bidden als zweren; maar die heeft toch dáárom nog geen recht, zich beleedigd te achten door de vraag, en die vraag van zich af te wijzen, waarop de *godsdienstige* mensch, zwerende, het antwoord geeft: „welken waarborg biedt gij voor uwe betrouwbaarheid, voor uwe waarachtigheid, waaraan ons en anderen in zekere gevallen alles gelegen is?"

Dit brengt ons vanzelf tot het laatste, wat hier nog moet besproken worden, de anthropologie.

D. De anthropologie.

Men heeft den eed bestreden óók in naam der menschheid. Dat vooral uit dit oogpunt de bedenkingen er tegen vrij algemeen zijn, kan ons niet verwonderen. Hier toch heeft men niet te doen met God of eenig Godsbegrip, met atheïsme of theïsme, waarover zoovelen zich liever niet uitlaten, en waaromtrent, naar veler gedachten, het uiterst moeilijk en ook nutteloos is, eene vaste en welgegronde overtuiging te hebben; maar hier heeft men enkel te doen met zichzelf, met den mensch.... en hier, wie weet het niet? raken wij aan het „noli me tangere", ne touchez pas à la reine!

In de eerste plaats is daar het gevoel van menschenwaarde, dat zich verheft tegen den eed, en in verband daarmede de vraag: „is het niet eene ongerijmdheid, niet met zichzelf in tegenspraak, dat men iemand, wien men niet vertrouwt, en daarom een eed laat doen, wél vertrouwt tot het doen van een eed, en dus tegelijkertijd hem vertrouwen weigert en schenkt?"

---

1) Zeer goed zegt Meier (in Bluntschli u. Brater: *Deutsch. Staatsw.* i. v. *Eid*): „Wenn nämlich im Eide Gott zum Zeugen der Wahrheit und zum Rächer der Unwahrheit angerufen wird, so hat das nicht die Bedeutung, als ob Gott erst dadurch ein Wissen von unsern Thun bekäme, und als ob er erst besonders autorisirt werden müsse, uns zu strafen. Gott ist allwissend und bedarf unserer Erlaubniss zu Nichts. Es soll vielmehr durch den Eid nicht die Aufmerksamkeit Gottes auf den Menschen, sondern die des Menschen auf Gott gelenkt werden; der Mensch soll sich beim Eide an jene Macht erinnern, welche über der menschlichen Ordnung thronend, diese schützt und schirmt, und da für sie eintrit, wo ihr aus ihr selbst die Mittel zu ihrer Aufrechterhaltung fehlen".

Het is noodig, ook déze bedenkingen onder de oogen te zien, en het recht van den eed te toetsen ook aan déze kritiek.

Het gevoel van menschenwaarde. Men zegt: „het is beleedigend voor mijn gevoel, niet geloofd te worden op mijn woord; de eed toch gaat uit van wantrouwen, en is gegrond op de onderstelling, dat mijn gegeven woord of gedane belofte, mijn eenvoudig ja en neen, geen voldoenden waarborg opleveren voor de waarheid en oprechtheid van hetgeen ik getuig of waartoe ik mij verbind. Dat wantrouwen nu werp ik van mij af; als eerlijk en waarheidlievend man heb ik recht, geloofd te worden op mijn woord."

Ziedaar de gangbare redeneering. Zij is nog dezer dagen geformuleerd in een adres aan de Tweede Kamer, dat in vele plaatsen in ons vaderland ter teekening is gelegd, en waarvan het eerste motief is samengevat in deze woorden: „dat het opleggen van den eed kwetsend is voor een ieder, wien zijn gegeven woord heilig is; voor ieder, die uit plichtgevoel de waarheid spreekt, en voor ieder, die om het welzijn der maatschappij te bevorderen zijn ambt getrouw vervult" [1]).

Verwonderlijk zijn de oppervlakkigheid en begripsverwarring, die aan zulke redeneeringen ten grondslag liggen. Vooreerst is het niet waar, dat de eed enkel en alleen op wantrouwen gegrond is, en enkel en alleen uitgaat van de onderstelling van 's menschen volstrekte ongeloofwaardigheid. Integendeel, hij is juist het vereerend bewijs van een vertrouwen, dat u geschonken wordt (het is waar: niet onvoorwaardelijk, maar voorwaardelijk, en terecht, gelijk wij zien zullen) in die mate, dat gij door deze uwe handeling een einde maakt aan alle tegenspraak. Deze waarheid is het, welke maar al te zeer wordt voorbijgezien. Uitnemend is het door Rothe gezegd: „... der Eid an sich ist etwas Heiliges nicht nur, sondern auch Hohes und Grosses, gleich sehr Gott und uns ehrendes. Er wirft ein unendlich herrliches Licht auf das menschliche Geschöpf. Er setzt in diesem ein Wissen um Gott, um den lebendigen, persönlichen Gott voraus, und zwar dieses Wissen als das letzte Gewisse, das es für dasselbe überhaupt gibt, als den letz-

1) Zie *De Hervorming*, 29 Oct 1881.

ten Grund aller übrigen Gewissheit desselben. Wehe dem, der überhaupt keinen Eid ablegen kann, weil ihm ein solches Wissen von Gott fehlt. Wenn der Eid so freilich vom Misstrauen ausgeht, so hat er doch zugleich ein hohes Vertrauen zu dem Schwörenden zu seiner Veraussetzung" [1]) Dat vertrouwen nu, hoedanig is het? Het is dit: „gij, o mensch! die ingevoegd in het geheel eener menschelijke maatschappij, welke de tucht der wet niet ontberen kan en reeds dáárdoor bewezen is, onvolmaakt en bedorven te zijn (immers „de wet is niet den rechtvaardigen, maar den onrechtvaardigen gezet;" 1 Tim. I : 9), gij kunt desniettemin een volkomen vertrouwen verwerven, omdat gij kunt verlost worden van den vloek der onwaarheid; gij kunt doordringen van onder de tucht der wet, d. i. der onvrijheid, tot het gebied der waarachtige vrijheid, waar de band der leugen verbroken, en dus het vertrouwen hersteld is." Zij die zich enkel beleedigd achten door den eed als praesumtie van onwaarheid, en niet ook er door vereerd als praesumtie van waarheid, wát zouden zij wel gevoelen, indien hun *dit* eens werd toegevoegd: „gij kunt niet worden toegelaten tot den eed, omdat ik, Staat, reden heb, u daarin te wantrouwen?" Mij dunkt, dit ware hun een pijnlijker kwetsuur, dan die van het wantrouwen *tot* den eed. Wel een bewijs, dat er een groote mate van vertrouwen ten grondslag ligt juist aan den eed, niet minder, maar meer nog dan aan het eenvoudig woord.

---

1) *Theol. Ethik*, § 1067. In een noot teekent hij aan: „Dagegen bildet freilich die Vorstellung Kant's, Tugendlehre, „einen Starken Gegensatz!" Natuurlijk. Kant's „kategorische Imperatief" heeft maar één kategorischen Imperatief vergeten, dezen namelijk, die alle anderen voorafgaat: „du sollst... erlöst werden!"

Men vergelijke hierbij vooral ook de schoone expositie van D. Chantepie de la Saussaye in zijne verklaring van den Brief aan de Hebr. (VI : 16), waardoor Mr. v. d. Brugghen zich heeft genoopt gezien, het vroeger, in zijne *Eedsleer*, door hem voorgesteld en verdedigd gevoelen terug te nemen en te rectificeeren. (Zie *Prot. Bijdr.* 1871, p. 381.) „De eed," zóó zegt v. d. B. daar, „is buiten twijfel een onderwerp, waarbij zich de zedelijke basis der geheele maatschappelijke inrigting het duidelijkst openbaart; en de Staat heeft er gewis het grootst mogelijk belang bij, dat die zedelijke basis, vooral in dit opzigt, zoo zuiver mogelijk, de heiligheid van den eed zoo ongeschonden mogelijk gehouden worde. Maar daartoe is de Staat geenszins verpligt, het religieuse gebied te betreden, of dat gebied, als een bondgenoot tot dit dienstbewijs alleen bevoegd, bij zich te hulp te roepen."

Maar ziedaar nu juist, wat men niet wil. „Ik eisch geloof op mijn woord," zóó zegt men „want dat is niet minder dan een eed, maar minstens daaraan gelijk." Het is voorzeker mogelijk; maar de eisch is toch niet onbillijk, dat deze mogelijkheid als werkelijkheid bewezen worde. Welken waarborg hebt gij te geven voor uwe waarachtigheid? Gij zegt: „maar *dit* reeds is beleedigend, dat een waarborg daarvoor gevraagd wordt; ik sta in voor mijzelven, en het is kwetsend voor mijn gevoel, alzoo gewantrouwd te worden — ik wil in het geheel niet gewantrouwd zijn."

Deze dingen klinken fraai. Toch dient het een en ander daarbij in aanmerking genomen te worden. Daar wordt eene belofte van u geëischt bij de aanvaarding van eenig ambt, maar eene belofte (wij spreken onderstellenderwijze) zonder eed. Acht gij dat een bewijs van enkel vertrouwen, en niet óók van wantrouwen? Maar waartoe dan die belofte, en waarom laat men u het ambt dat men u opdraagt (immers een bewijs van vertrouwen?) niet eenvoudig aanvaarden zonder u wederom te wantrouwen, d. i. zonder eenige belofte van u te vergen, m. a. w. in de veronderstelling, dat het toch wel vanzelf spreekt, dat gij als eerlijk en rechtschapen man uw ambt naar plicht en geweten vervullen zult? Of gij wordt geroepen als getuige, en men laat u vooraf plechtig en nadrukkelijk beloven, dat gij de waarheid, en niets dan de waarheid zult zeggen. Waarom antwoordt gij niet: „mijnheer de rechter! gij beleedigt mij; alsof ik, zonder dat eerst te beloven, niet de waarheid zou zeggen! Ik behoef dat niet te beloven, want het is iets wat voor mij vanzelf spreekt?" Of nog eens: wie acht zich beleedigd door den eisch der wet, om bij het aanvaarden van deze of gene betrekking soliede borgen of ook eene vaak aanzienlijke geldsom als borgtocht te stellen? Inderdaad, het is al te dwaas, zich gekrenkt te achten door den eisch om een waarborg te stellen; want ook reeds de eenvoudigste belofte, die geëischt wordt, rust principieel op praesumtie van onwaarheid, en dus op wantrouwen óok. Men zegge dus niet, dat de eed op een ander beginsel rust, en dat men dáárom er tegen gekant is. Neen, het beginsel is geheel hetzelfde, en het betreft dus geenszins de vraag van vertrouwen of wantrouwen, maar

alleenlijk de vraag naar de beste, de eenig-ware, de volkomen toepassing van dat beginsel, d. w. z. de vraag: wáár vindt de menschheid, wáár vindt de maatschappij ter laatster instantie een volkomen betrouwbaren waarborg voor volstrekte waarheidsliefde en onverdenkbare trouw, tot overwinning van het wederkeerig wantrouwen, en tot bevestiging van het onderling vertrouwen?

Zulk een waarborg toch moet er zijn — daar is niemand, die het betwist. De wet zelve wil niets anders zijn; zonder deze is er noch een Staat, noch een maatschappij. Kan de mensch instaan voor zichzelf, de mensch tegenover de wet, tegenover zijne medemenschen, tegenover een ander dan zichzelf? Maar dan immers behoefde hij geen waarborgen te stellen? Kan de ééne mensch dan instaan voor den ander? Bij onderling goedvinden, voorzeker ja. Maar logisch, principieel?... Maar is die ander dan niet óók een mensch, en hebt gij voor dien nu weêr niet een waarborg noodig, daar het nu toch eenmaal zóó is, naar de logica der wet, en ook naar de wet der logica, dat niemand als getuige kan optreden in zijn eigen zaak, en ook: „unus testis, nullus testis; unicus testis pro nullo?"

De vraag komt dus, logisch nu nog alleen, werkelijk hierop neêr: „eenmaal aangenomen het beginsel, dat de wet billijkerwijze een waarborg eischt voor de waarachtigheid en trouw van alle burgers zonder onderscheid, die op eenigerlei wijze met haar te doen krijgen, wááraan hecht gij de laatste schakel van den keten ter laatster instantie vast, wáár vindt gij ter laatster instantie den grond van het vertrouwen, waar de maatschappij op gebouwd is, en waardoor alléén zij kan bestaan?" Gij hebt zelf gezegd: „niet de mensch;" want gij eischt een waarborg. En zoo die waarborg nu toch wederom de mensch is, dan zijt gij, zoo gij daarbij staan blijft, in de hoogste mate onlogisch, dan zegt gij ja en neen tegelijk, eerst: „niet de mensch", en dan weêr: „wél de mensch."

Men zal zeggen: „daar is toch onderscheid. Daar zijn eerlijke en waarheidlievende, daar zijn ook oneerlijke en leugenachtige menschen." Zonder twijfel. Maar dat is hier de vraag niet, dat

kan en mag hier de vraag niet zijn. Hier is geen sprake van het private, maar van het sociale leven; wij staan tegenover de wet. En deze kent niet A of B, maar alleen burgers, alleen menschen, met gelijke rechten en plichten in het aangezicht derzelfde wet. Welnu, is het nu terecht of ten onrechte, dat de wet, gelijk wij gezien hebben, door het eischen van een waarborg, uitgaat van de præsumtie van onwaarheid, en zegt: „den grond van mijn vertrouwen, de laatste basis der waarheid, vind ik niet in den mensch?" Volkomen terecht, en hiermede komen wij nu op strikt-anthropologisch terrein. Dat is niet hetzelfde als: op dogmatisch terrein in den engeren zin. Want de vraag, wie gelijk heeft: Augustinus of Pelagius, behoeven wij hier niet te bespreken, al acht ik ook de opmerking van Göschel [1]), dat aan alle verwerping van den eed, in meerdere of mindere mate, bewust of onbewust, het Pelagianisme ten grondslag ligt, alles behalve ongegrond [2]). Maar wij kunnen uitgaan van de ervaring, van hetgeen door niemand betwist, ja wat door de wet zelve stilzwijgend verondersteld en aangenomen wordt. Wat is dat? Het is dit: de mensch in het algemeen, d. i. niet A of B, maar de mensch als sociaal wezen [3]), is onwaarachtig. Anders toch eischte de wet geen waarborg voor 's menschen waarheid en trouw. In dit opzicht dus is de wet het van te voren en stilzwijgend eens met het getuigenis der H. Schrift: „alle mensch is leugenachtig" (Rom. III : 4). Hoe men ook denke over den mensch; men mag hem aanmerken als meer of minder goed, meer of minder bedorven; er is niemand, die ontkennen zal, dat de mensch in het algemeen het recht op onbepaald vertrouwen verbeurd, elke aanspraak op onbepaalde waarachtigheid duizendmaal verloren heeft. En zoo iemand nog dwaas en ijdel genoeg ware, om het te

1) II. p. 250.

2) Dezelfde waarheid is uitgesproken in de volgende woorden van W. Bauer, *über den Eid*, p. 11: „Somit muss jede Eidesverweigerung, darauf begründet, dass ich für meine Rechtschaffenheit auch ohne Eid vollen Glauben meine ansprechen zu dürfen, gewiss als eine Ueberhebung erscheinen, als ein Erweis jener so viel verbreiteten Selbstgerechtigkeit, welche die gemeinsame Sünde und darum auch die Erlösungsbedürftigkeit nicht anerkennen mag."

3) *Ζῶον πολίτικον. Arist.*

ontkennen, welnu, dan is de wet nog daar, om het u, zoodra gij met haar in aanraking komt, oogenblikkelijk te herinneren; „alle mensch is leugenachtig" [1]). De loochening nu van deze waarheid is de ter zijde stelling van den eed. Het is m. a. w. het zelfbedrog en de onwaarheid der zelfzucht, waarin het eigenlijk wezen der zonde gelegen is. Want de zonde is zelfzucht; de zonde is het isolement; zich te isoleeren van God, en zich te isoleeren van den medemensch. Beter en kernachtiger, dan ik mij in staat gevoel, het te zeggen, is het uitgedrukt door *Julius Müller*, wien ik hier wel even mag laten spreken. „Es bleibt etwas durchaus Widersinniges", zóó zegt hij [2]) „wenn es gleich unzähligemal wirklich wird, dass ein geschaffenes, also seinem Dasein nach schlechthin abhängiges Wesen in sich selbst das Centrum seines Lebens sucht. Und wie gross und gewaltig immer ein Menschenleben erscheinen mag, welches das Princip der Selbstsucht in sich zur entschiedenen Herrschaft erhoben hat, es ist doch nur eine grosse Lüge, ein in sich selbst Zerspaltenes und Widersprechendes, welches sich den Schein eines Festen, Ganzen giebt.... Es mangelt auch unsrer Zeit nicht an Denkweisen, die, wenn gleich ihre Anhänger den gewöhnlichen Anforderungen an einen gesetzmässigen und rechtschaffenen Wandel immerhin Genüge leisten, doch nicht entstehen können ohne eine tief innerliche Zerrüttung und Aushöhlung des sittlichen Lebens. Wo ein atheistischer Taumel, wo der Wahnsinn der Selbstvergötterung sich der Köpfe bemächtigt, da haben auch die Ordnungen des sittlichen Gesetzes ihr Ansehen verloren, und einem den Geist leugnenden Materialismus kann sich nur der in seinem Denken ergeben, in dem das praktische Bewusstsein von der wesentlichen Erhabenheit des Menschen über die Natur erloschen ist.... Rein vom Irrthum, weil rein von der Sünde, war nur Einer, Christus...

---

1) „Je défie quiconque écoute la conscience et s'examine de ne pas aboutir, je ne dis point au dogme de la chute, je dis à la conviction du péché individuel. Nierez-vous l'égoisme? Nierez-vous les actes odieusement personnels que volontairement, librement et mille fois pour une vous avez commis? Ne voyez dans ce que j'avance ni mysticisme ni exagération. Ceci est un crie de conscience. Seulement, gardons-nous de l'oublier, ce cri de conscience, on peut y fermer les oreilles." A. de Gasparin: *la conscience*, p. 93.

2) *Lehre v. d. Sünde*: I, p. 176, 200.

Wir Uebrigen aber sind allzumal wie von der Sünde nicht frei, so auch noch irgendwie mit dem Irrthum verwickelt, und die tiefste Wahrheit unsres Daseins ist, dass wir nicht auf uns selbst beharren und uns selbst zum Mass der Dinge machen, sondern in immer neuer Erhebung über uns selbst an den Alleinheiligen, der wie das Leben so die Wahrheit ist, uns anschliessen."

De mensch kan zich ja isoleeren door zelfzucht; maar zoodra hij dat doet, plaatst hij zichzelf principieel buiten de maatschappij. Want als sociaal wezen, zoodra hij als zoodanig optreedt en als zoodanig zijn rechten wil doen gelden, is hij reeds niet meer geisoleerd. Hij moge zich inbeelden, dat in zijn isolement zijne kracht schuilt; maar in de werkelijkheid is het zijne zwakheid, het zelfbedrog der zelfgenoegzaamheid, de leugen der zelfzucht, dat is tevens de dood. Want alle leven is gemeenschap. Alle leven is afhankelijk van een ander leven; en hoe zou dan het leven der liefde en der waarheid in den mensch op zichzelf kunnen staan? Neen, maar God te loochenen, dat is de waarheid te loochenen. Het atheïsme moge dat ontkennen; maar ook déze ontkenning kan de waarheid niet te niete doen, welke zoo kernachtig is uitgesproken in de volgende woorden van Vinet: „Quand nous soumettons à des lois la marche et l'action de la vérité sur la terre, nous réservons, on doit bien le penser, la souveraineté de Dieu, de qui la vérité émane. Dieu, la source des lois, Dieu, la loi des lois. n'est soumis lui-même à aucune loi... La vérité, c'est la pensée de Dieu, c'est Dieu dans les choses [1]). Wie derhalve zegt, dat hij gelooft aan het bestaan der waarheid, maar niet aan het bestaan van den levenden God, die mag zien, hoe hij dit zijn geloof met de wet der logica rijmt. Maar die mag ook zien, wáárop hij zijn recht op waarheid gronden zal, wááraan het vastmaken [2]), en,

1) *Semeur* : IX, 25.

2) Holtzendorff zegt (ll.): „Im allgemeinen existirt ein Recht auf Wahrheit nicht. Wenn aber Jemand versichert, dass er die Wahrheit sagen werde, und durch Beobachtung bestimmter Formalitäten und in Feierlicher Weise documentirt, dass er dieser Verpflichtung nachkommen wolle, so entsteht allerdings ein Recht auf Wahrheit. Der Eid ist die Versicherung der Wahrheit dessen, was eidlich versichert wird, unter Beobachtung bestimmter Formalitäten. Ohne Eid würde die Beweisführung überhaupt nicht möglich sein."

daar hij evenmin een eed eischen mag, als aan de kracht ervan gelooven kan, hoe hij de leugen en het wantrouwen overwinnen en voor zich en anderen het vertrouwen herstellen zal, met name „bij de rechtbank, waar elke klacht en elke zaak, die op de rol komt, gedurig aan het niet-leven in Gods gemeenschap [d. i. aan hetgeen „uit den boozen" is] herinnert" [1]).

In dit alles nu ligt ook het antwoord op de andere bedenking, die genoemd is, reeds opgesloten. Men zegt: „het is ongerijmd, het is in tegenspraak met zichzelf, dat men iemand, wien men niet vertrouwt, en daarom een eed laat doen, wél vertrouwt tot het doen van een eed, en dus tegelijkertijd hem vertrouwen weigert en schenkt." Deze bedenking heeft een schijn van waarheid, doch ook niet meer dan een schijn. Zij heeft kracht, maar ook dan alleen, wanneer het innerlijkst wezen van den eed als godsdienstige handeling uit het oog verloren en miskend wordt, en men zich dus met instemming kan beroepen op de spreuk van den ouden treurspeldichter (Aeschylus), waardoor echter ook de waarheid wordt tot een treurspel: *Οὐκ ἀνδρὸς ὅρκοι πίστις, ἀλλ' ὅρκων ἀνήρ*: „niet de eed maakt den man, maar de man maakt den eed geloofwaardig." Alsof het juist niet omgekeerd ware! Alsof niet veeleer het woord van Paulus de rechte oplossing gave: dat „onze ongerechtigheid Gods gerechtigheid bevestigt", en dit na de vraag en het antwoord: „zal hunne ongeloovigheid het geloof van God te niete doen? Dat zij verre. Doch God zij waarachtig, maar alle mensch leugenachtig" (Rom. III : 5^a, 3, 4). Waardoor is de mensch ongeloofwaardig en onbetrouwbaar geworden, d. i. onder de macht der leugen gekomen? Door zich te isoleeren van God. Wanneer en waardoor wordt hij weêr waarachtig en dus onbepaald betrouwenswaardig? Dan alleen, wanneer hij zijn isolement

1) De aangehaalde woorden zijn uit *Ons Program* (p. 227). Met instemming haal ik ze aan, evenals ik veel van wat daar over den eed voorkomt zou kunnen beamen. Veel, niet alles. Zoo o. a. óók niet het vijftal eischen voor de atheïsten (§ 68, 4o). Vooral ook het 5de punt, dat daar genoemd is, moge op den daar geteekenden weg misschien logisch zijn. Maar allerzonderlingst klinkt het toch, dat „een achtbaar persoon", d. i. in dit verband: iemand, die wèl gelooft in den levenden God (immers een eed kan doen) een eed doen zou voor den ander, die hem niet kan doen, omdat hij apert atheïst is.

opgeeft, en niet staan blijft bij en op zichzelf, d. i. óók niet maar bij zijn geweten, maar ook dit weêr een steun en grond geeft door zich te beroepen op God, den laatsten grond en de diepste basis van alle waarheid. Dan is de mensch niet meer alleen, dan is hij niet meer geïsoleerd, dan staat hij niet meer op zichzelf. In het instituut der eedshelpers, waarover wij vroeger gesproken hebben, ligt voorzeker een kern van waarheid, maar verkeerdelijk toegepast. Deze namelijk, dat de geïsoleerde mensch, de mensch alleen en op zichzelf, geen waarborg oplevert voor de waarheid. Maar dit was de verkeerde toepassing, dat de ééne mensch weêr voor den ander kan instaan, terwijl toch ook die eedshelpers — en dit was de innerlijke tegenspraak — weer zweren moesten, dat de ander naar waarheid zwoer, waardoor de laatste schakel van den keten toch ook weêr werd vastgemaakt aan de godheid. Verder en hooger dan tot God kan de mensch ook niet opklimmen. Uit en door en tot Hem is ook de waarheid. Hij alleen is en kan zijn de ware en algenoegzame Eedshelper: „zoo waarlijk helpe mij God almachtig." Wanneer dus, óók naar het gemeene recht („unicus testis pro nullo"), de mensch reeds in verbinding met een ander mensch geloofwaardig en betrouwenswaardig wordt [1]), hoeveel te meer, en in den grond der zaak dan alleen onvoorwaardelijk, wanneer hij in verbindtenis treedt met God, die de bron en grond is van alle waarheid, en op wien de zwakke mensch (het is zijn hoogste eere en alles overwinnende kracht!) zich beroepen mag als Getuige, en van Wien hij, terwijl hij zweert, het bewustzijn met zich omdraagt en zeer opzettelijk heeft verlevendigd, dat Hij waarlijk Getuige *is*. Daarom heet het ook reeds in het romeinsche recht: „jurejurando standum est": de eed bewerkt stilstand, daarbij moet men blijven staan, men kan niet verder terug.

Zoo is dan ook een beroep op den catechismus van Trente, dat de eed is ingevoerd „propter imbecillitatem hominis," ter zake van 's menschen zwakheid, gemakkelijker te bespotten, dan te

1) Ook naar O. en N. T. zal „in den mond van [minstens] twee getuigen alle woord bestaan." Num. XXXV : 30. Deut. XVII : 6; XIX : 15. Matth. XVIII : 16. 2 Cor. XIII : 1.

weerleggen [1]). Slechts drukt de Heer het in de Bergrede nog een weinig sterker uit, en ook dit zijn woord moeten wij in zijn volle kracht laten gelden: „wat boven dezen is, dat is uit den boozen." Daar gaat niets van af. Dit tweesnijdend zwaard, dat alle tegenstanders van den eed zoo gaarne hanteeren, is juist gekeerd tegen hen. Is dan de eed op zichzelf een kwaad, ware het dan ook een noodzaaklijk kwaad, indien men recht had, het kwaad noodzaaklijk te noemen? Onmogelijk, en reeds dit ééne, dat God zweert bij zichzelf, zou die beweering met één slag omverwerpen [2]). Wanneer een vader zijn ongehoorzaam kind straft, „toornig wordende, maar niet zondigende" (Eph. IV : 26), dan is die straf, evenals het heet van het gebod (Rom. VII : 12), heilig en rechtvaardig en goed, maar dan is zij toch ἐκ τοῦ πονηροῦ, uit den boozen (of: uit het kwade; het doet hier niets ter zake, hoe men vertalen wil), d. w. z. het uitvloeisel (ἐκ), het gevolg, van de zonde des kinds. Alzoo nu ook met den eed. De menschelijke samenleving, de maatschappij, de mensch, is, door zich te isoleeren van God, d. i. door de zonde, gekomen onder den ban en den vloek der leugen. Dientengevolge verdient de mensch geen onbepaald vertrouwen meer, en hij kan het ook niet meer aan anderen schenken. Ook dan wanneer hij de waarheid spreekt met het eenvoudigst ja en neen, vindt hij geen onvoorwaardelijk geloof en hij heeft het recht daarop ook verbeurd, en ook het eenvoudig ja en neen van anderen, zelfs het in zichzelf altoos onvoorwaardelijk betrouwbaar woord van den onbedriegelijken God, ziet hij altoos met wantrouwen aan. Daarom nu zegt de Heer: τὸ περισσὸν τούτων, d. i. alles wat uitgaat boven het ja en neen, alles wat meerder is dan het

---

1) Ook de Heer A. J. W. Farncombe Sanders (*Gids*, Nov. 1881, p. 325 vv.), hoezeer hij het door den Minister Modderman ingenomen standpunt, naar ik meen zeer ten onrechte en met weinig degelijke argumenten, wraakt, moet toestemmen, dat de Minister in dat opzicht „zeer correct" was. Ik zou dan ook wel eens willen zien hoe iemand dat corrigeerde.

2) Het is opmerkelijk, hoe zelfs Chrysostomus, deze meest besliste en onvoorwaardelijke tegenstander van den eed (zie boven, p. 44), gevoelt, hoe hij met dat „uit den boozen" in conflict komt met het gezag van het O. T., waar de eed bevolen is door God, en hoe hij zich zoekt te helpen door „overdrachtelijk spraakgebruik." Zie Tholuck. ll. p. 272.

eenvoudigst woord, *is* — niet τὸ πονηρόν, een kwaad op zichzelf; maar *uit* den boozen, d. w. z. het heeft zijn oorsprong daarin, het komt daaruit voort. Het is werkelijk een περισσόν, het overtollige, want het zou er niet zijn, indien daar geen zonde in de wereld ware. Derhalve niet het beroep op God als getuige, de kracht van den eed, niet dat is uit den boozen. Integendeel, de geloovigen spreken *ieder woord* onder het stilzwijgend beroep op God. Maar het uitdrukkelijk beroep op God in den eed, waarin immers ligt opgesloten, dat de eenvoudige gezegden niet met een beroep op God gedaan worden, en dat die dus niet onbepaald te vertrouwen zijn, dàt is uit den boozen. Welnu, die macht des boozen moet gebroken worden, gelijk God zelf die verbreekt, namelijk het zondig wantrouwen van den mensch, door te zweren bij zichzelf, en gelijk Christus die verbreekt door zich te stellen, in de diepte zijner menschelijke vernedering, in het leugengericht der menschen, en te zweren met een eed, dat Hij is die Hij is. Dit alles, het is om der zonde wil en door de zonde; en waar deze is, daar volgt de eed. Dàn kan hij dus ook verdwijnen, wanneer ieder woord, door de menschen gesproken, de kracht zal hebben van een eed, wanneer derhalve „de zondige tegenstelling" zal zijn opgeheven „tusschen heilige en onheilige rede, tusschen bevestiging met of zonder vormelijken eed" [1]). Maar wie zou durven zeggen, dat dit is, hetzij l'état athée, hetzij l'état laique? Neen, dat is de volmaakte staat. Maar als men een volmaakten staat in deze wereld wil, dan is het einde.... (apokalyptische) Schwärmerei. [2]).

1) Chant. de la Saussaye. Ad Hebr. VI : 16.

2) Het is eene uitdrukking van F. W. J. v. Schelling: *Einl. in d. Phil. d. Mythol.* I, p. 552.

'TWEEDE DEEL.

DE MODERNE STAAT.

WAT IS DE MODERNE STAAT?

De hierboven gestelde vraag, waarop het antwoord, gelijk iedereen terstond beseft, ons volstrekt onmisbaar is, om te komen tot de synthese, of liever tot de mogelijkheid van beantwoording der synthetische vraag: „hoe te oordeelen over den eed in den modernen staat?" is voorzeker gemakkelijker gedaan, dan beantwoord. Toch mag haar moeilijkheid ons niet afschrikken. Want de kwestie, die ons en velen bezig houdt, is zonder haar nu eenmaal niet uit te maken. Indien het reeds moeilijk is, het begrip staat onbestreden vast te stellen, zóó moeilijk, dat Frédéric Bastiat een gelden eereprijs van onovertrefbare waarde wenschte uitgeloofd te zien voor den wijzen, die eens eene goede eenvoudige en klare definitie zou geven van dat ééne woord: Staat [1]), hoe zou men dan klein kunnen denken over den eisch om zulk een meesterstuk te leveren ter bepaling van het samengesteld begrip: moderne Staat?

Dit alleen geeft mij eenigen moed, dat, in het verband waarin die vraag op onzen weg ligt, het dingen naar den hypothetisch uitgeloofden eereprijs gerustelijk mag worden overgelaten aan staatsphilosophen van professie, en dat wij hier zullen toekunnen met iets minder dan een naar alle zijden afgerond begrip èn van „Staat" èn van „modernen Staat." Wij hebben enkel te doen met ééne zijde der kwestie, en wel met die zijde, die ja, zonder twijfel met de verschillende staats-theorien in verband staat, maar waarvan het toch van te voren niet als volstrekt hopeloos behoeft vast te staan, dat zij niet naar schier algemeen erkende beginselen zou

1) Zie hierover nader C. Bake: *Beschouwingen over den Statenb.* etc. p. 2.

zijn in het licht te stellen. Evenals het ons in het eerste deel niet behoefde te doen te zijn om eene volledige definitie van het eedsbegrip, maar voornamelijk om de vaststelling van dat begrip in zijn onuitwischbaar godsdienstig karakter, zóó behoeft het ons ook nu niet zoozeer te doen te zijn om eene volledige definitie van het staatsbegrip, maar voornamelijk om de beantwoording der vraag, of het begrip „moderne Staat," hetzij historisch, hetzij principieel beschouwd, met eene religieuse rechtshandeling, gelijk de eed is, in onverzoenlijken strijd, dan wel daarmede inderdaad congruent is.

Ik zeide: hetzij historisch, hetzij principieel beschouwd. Want ook de moderne staat is een historisch verschijnsel, en de vraag is dus allereerst, waar en hoe hij zich voordoet, d. w. z. hoe hij feitelijk *is*, bepaaldelijk in onderscheiding van den antieken, *niet*-modernen Staat. Doch de mogelijkheid moet worden toegegeven, dat hetgeen tot dusver historisch zich gevormd en ontwikkeld heeft, nog geenszins beantwoordt aan zijn idee; dat hetgeen aan onze oogen zich voordoet als moderne Staat, zijn eigen beginsel nog geenszins verwezenlijkt, nog niet tot volle ontwikkeling en gelding gebracht heeft, en dat dit beginsel derhalve nog iets meer of nog iets anders vereischt, dan hetgeen tot hiertoe daaruit schijnt opgegroeid. De weg, dien wij mitsdien ook nu zullen te volgen hebben, is niet ongelijk aan dien, welken wij in het eerste deel gevolgd hebben. Gelijk wij dáár toch eerst gaven het eedsbegrip, en daarna de eedskritiek, zoo zullen wij ook nu in de eerste plaats moeten vaststellen het begrip „moderne Staat" als historisch verschijnsel, om vervolgens in zekeren zin een kritiek daarvan te geven, d. w. z. om te zien, of en in hoeverre al dan niet dat verschijnsel beantwoordt aan de idee, die er aan ten grondslag ligt.

Gewoonlijk wordt, naar het schijnt, de hier bedoelde onderscheiding door de mannen der Staatswetenschap eenvoudig uitgedrukt door de twee woorden Staatsbegrip en Staatsidee. *Bluntschli* althans zegt het volgende [1]): „Der Statsbegriff erkennt und bestimmt die Natur und die wesentlichen Eigenschaften wirklicher Staten.

1) *Algemeine Statslehre*, p. 14 (5 ed.).

Die Statsidee zeigt das Bild des noch nicht verwirklichten, aber anzustrebenden States in dem leuchtenden Glanze gedachter Volkommenheit. Der Statsbegriff kann nur durch geschichtliche Prüfung gefunden werden; die Statsidee wird von der philosophischen Speculation erschaut. Der algemeine Statsbegriff wird erkannt, wenn man die vielen wirklichen Staten, welche die Weltgeschichte hervorgebracht hat, überschaut und die gemeinsamen Merkmale aufsucht. Die höchste Statsidee wird geschaut, wenn die Anlage der Menschennatur zum State erwogen und die höchste denkbare und mögliche Entwicklung dieser Anlage als statliches Ziel der Menschheit betrachtet wird."

Zoo glashelder nu als die toelichting is, zoo weinig correct komt mij de terminologie voor, die er door wordt toegelicht. Althans het is mij niet gemakkelijk, het onderscheid te voelen tusschen begrip en idee. Hoe zoudt gij idee anders en beter vertalen, dan door begrip? Maar ook (in het voorbijgaan zij het gezegd) wanneer het duidelijk is, dat ook de Staats- en Rechts-wetenschap altoos worstelen blijft met de taal, om hetgeen zij te zeggen heeft sâam te vatten in één formule, als in één enkelen greep, hoe zou daarin niet een vertroosting gelegen zijn voor de Godgeleerde wetenschap, wanneer zij telkens dezelfde ervaring opdoet, en ook tevens een wenk, dat zij zich nimmer inbeelde, de eeuwige waarheid te kunnen opsluiten in eene altoos gebrekkige formule?

Intusschen: verba valent usu, en wij hebben nu eenmaal woorden noodig, om onze gedachten uit te drukken. Daar het mij echter niet bekend is, of de boven aangegeven formule werkelijk zonder tegenspraak in de taal der Staatswetenschap is aangenomen, en omdat ik, als eenvoudig leek, hetgeen hier verder besproken moet worden, juister op deze wijze meen te formuleeren, zoo zal ik mij de vrijheid veroorloven, den modernen Staat te beschouwen eerst als historisch verschijnsel, en dan naar zijn idee.

I. DE MODERNE STAAT ALS HISTORISCH VERSCHIJNSEL.

Waar is de moderne Staat? Ja, is hij er wel in 't geheel?

Aan deze vragen ligt geenszins een wijsgeerig stelsel ten grondslag, hetwelk als eerste artikel van alle onderzoek den eisch „de omnibus dubitandum" meent te moeten voorop zetten. Neen, ik neem aan als axioma, dat in dit laatste kwartaal der negentiende eeuw, waarin in het midden eener christenwereld de vraag „zijn wij nog christenen?" als een sneeuwbal wordt om en om geworpen op het koude veld der kritiek, en alzoo kan aangroeien tot een berg, waarachter men niet zonder succes verstoppertje spelen kan — dat, zeg ik, de moderne Staat een werkelijkheid geworden is, en hier of daar dan ook wel wezenlijk moet te vinden zijn.

Maar ik dacht aan Diogenes, den ouden wijsgeer, van wien, gelijk bekend is, vreemde dingen verhaald worden. Onder anderen, zóó zegt men, ging hij op klaarlichten dag uit met een brandende lantaarn, om aan ieder, die hem vraagde wat hij zocht (en dáárom was het hem natuurlijk te doen), ten antwoord te geven: „ik zoek menschen." Nu, het cynisme, naar dien Diogenes aldus genoemd, komt in onze dagen wederom meer en meer in eere, en velen zijn van gedachte, dat ook dáárin gelegen is één der ontroerendste verschijnselen dezes tijds. Zoo kan het ons dan ook niet verwonderen, dat er zijn in dezen tijd, die daar rondloopen in de wereld met brandende fakkels; en als ge hun vraagt, wat ze toch eigenlijk zoeken in het daghelder licht van deze

modern-verlichte eeuw, dan geven ze ten antwoord: „ik zoek... den modernen Staat!"

Welnu, blaas uw fakkels uit, en ik zal hem u toonen! Behalve in het ééne geval, dat gij zegt: „de moderne Staat heeft met God of godsdienst niets uit te staan, en dien ten gevolge óók niets met den eed." Inderdaad, in dat geval moogt gij gerust uwe wandeling staken, en terugkruipen in uw ton. Want dan is de moderne Staat in werkelijkheid nog niet aanwezig — er is nog géén staat zonder eed, d. i., evenals reeds Plutarchus bekende, dat hij dien nog nergens had aangetroffen: nog géén Staat zonder godsdient, zonder God.

Hieruit zou men opmaken, dat althans voor de rechtbank der historische werkelijkheid de zaak is uitgemaakt. Of is de wereld nog niet oud genoeg geworden, om ook den meest beslisten en meest doctrinairen atheist eenige waarde te leeren hechten aan het ervaringsbewijs van zestig eeuwen wereldhistorie, saâmgevat in deze woorden: „Wenn es der Staat auch tausendmal wollte, er kan nicht zum völligen Nihilisten in Beziehung auf Glauben und Religion werden?" [1]) De atheist zal zeggen: „maar ik kan en mag geen eed doen, en hij kan en mag van mij ook niet gevorderd worden." Maar dat is niet de vraag, die ons nu bezig houdt. Niet, of hij van *u* kan gevorderd worden, en of *gij* hem kunt afleggen; maar dit is hier de vraag: of de tot dusver historisch gewordene en bestaande staten het kenmerk van modernen staat missen *omdat* ze nog den eed hebben, en dus niet nihilist zijn ten opzichte van God en godsdienst? Want als men zegt: „de moderne Staat heeft met den godsdienst niets uit te staan," dan kan en mag hij, niet enkel van den atheist niet, of van wien dan ook, die er bezwaren tegen heeft, maar van *niemand* den eed vorderen, en moet hij hem onvoorwaardelijk laten varen. Mij dunkt, dit is zoo klaar als de dag. De atheistische staat kan uit den aard der zaak den eed niet behouden, niet maar uit reverentie voor sommige burgers, maar uit reverentie

1) H. W. J. Thiersch: *Ueber den christl. Staat*, p. 87.

voor zichzelf; want zoodra hij hem nog behoudt, is hij niet meer wat hij zegt te zijn. Dus, van tweeën één: òf gij moet zeggen: er is nergens nog een moderne staat aanwezig, want ik zie overal nog den eed; òf: hij is er wèl, maar dan behoort het ook niet tot de nota characteristica van den modernen staat, dat hij zij athée, d. i. dus óók zonder eed.

En inderdaad — aangenomen derhalve, dat de moderne staat in de werkelijkheid reeds aanwezig is — wanneer wij nader een blik werpen op de historische wording van het moderne staatsbeginsel, zooals dit zich in vele der thans bestaande staten meer of minder duidelijk omlijnd heeft vastgezet en aan ons oog vertoont, dan krijgen wij ook heel wat anders te zien, dan het nihilisme van l'état athée. Wanneer begint „de moderne staat"? Het spreekt wel vanzelf, dat hij niet op eenmaal geworden is, niet als een deus ex machina onverwachts als uit de lucht is komen vallen, maar dat ook hij, evenals al het heden en verleden, het genetisch gewrocht is van een historisch proces. Zelfs al ware hij de vrucht der aller-radicaalste revolutie, die op eenmaal met al het verledene table rasée zoekt te maken, ook dan nog ging daar niets van af; want ook die dolzinnigheid zou toch weêr niet te verklaren zijn, dan uit de historische gegevens — ook les idées marchent. Maar als men een begin moet hebben voor de moderne aera; als ook de geschiedenis der staatswetenschap haar periodenindeeling hebben moet, en daar wordt antwoord gewacht op de vraag: „wanneer begint de moderne wereld-periode?" dàn, zóó wordt ons geleerd door iemand, die voorzeker recht heeft om hierin een woord meê te spreken, dan moeten wij dateeren van het jaar 1740 [1]). Derhalve het jaar, waarin Frederik de Groote

---

1) Bluntschli: *Alg. Statsl.* p. 58. Wij mogen niet nalaten, te doen zien, hoe hij dit zijn gevoelen motiveert. Na gezegd te hebben: „Wir datiren also das Moderne Weltalter seit dem Jahre 1740," gaat hij aldus voort: „Die Erhebung des preuszischen Königsstates, die Josephinische Bewegung in Oesterreich, die Gründung der Nordamerikanischen Union, die Wandlungen der französischen Revolution und der Napoleonische Staat, die Verpflanzung der constitutionellen Monarchie aus England in die Continental-

de regeering aanvaardt, en deze vorst optreedt niet slechts als „de eerste en meestbeteekenende vertegenwoordiger der moderne staatspraxis in Duitschland, hetgeen door niemand betwist wordt", maar evenzeer als degene, die ook „der moderne staatswetenschap een nieuwe baan opende, en in waarheid niet slechts de grondvester was van een nieuw staatswezen, maar evenzoo de eerste en voornaamste vertegenwoordiger der moderne staatsidee" [1]). Wat dan is het, dat van dien tijd af begint zichtbaar te worden in het leven der volkeren bij het inderdaad opmerkelijk samentreffen van zoovele en zoo onderscheidene factoren in de wereldgeschiedenis, die onder het almachtig bestuur van Een, „Wiens ook de gangen der eeuwen zijn" (Hab. III: 6), een nieuw tijdperk voor de volkeren moesten inleiden? Om alleen datgene te noemen, wat voor ons nu van belang is, omdat het rechtstreeks in verband staat met de vraag, die ons bezig houdt; afgezien derhalve van al het andere, voorzoover het meer het sociale en het politieke leven betreft; dan is het dit, wat Frederik de Groote op zijne wijze en naar zijn eigen bedoeling met déze woorden uitdrukte, dat in zijn rijk ieder moest zalig worden „nach seiner Façon". Het is, met andere woorden, het groot en machtig beginsel van scheiding van Kerk en Staat, dat door het indifferentisme op zijne wijze geproclameerd, en door een alles-nederwerpenden revolutiegeest versmeed tot een wapen tegen God zelf en Zijnen dienst, op heillooze, maar ook daartegenover op heilzame wijze [2]) eene gestalte begint te krijgen

---

staten, die Versuche, die repräsentative Demokratie einzuführen, die Gründung nationaler Staten, die Losschälung des öffentlichen Rechts von der confessionellen Umhüllung, die Sonderung oder Trennung von Stat und Kirche, die Beseitigung alles Feudalismus, aller ständischen Privilegien, die Erhebung des einheitlichen Volksbegriffs und die Anerkennung der freieu Gesellschaft sind sämmtlich theils erste Versuche, theils erste Gestaltungen und Wirkungen des modernen Gesammtlebens und daher auch des modernen States."

1) Id. *Gesch. d. alg. Statsrechts*, p. 224.

2) Het is de amerikaansche historieschrijver *Bancroft*, die de parallel heeft getrokken tusschen Frederik den Groote en Georg Washington, en daarin de beide lijnen doet

in het organisch leven der volken. Dit nu, het was niet iets volstrekt nieuws, maar het begon zich nu eerst te belichamen. Het was eenvoudig ééne der vele ook in het staatsleven rijpende vruchten van het christelijk beginsel, door Christus in het hart der wereld gelegd. Ik zeg niet: rechtstreeks en onmiddelijk dat beginsel zelf, maar een der vruchten van dat beginsel. Want toen het Christendom optrad in de wereld, kon het natuurlijk eene scheiding van hetgeen later genoemd is „Kerk en Staat" reeds dáárom niet rechtstreeks bedoelen, omdat zelfs de onderscheiding nog nooit gemaakt was. Eerst met het optreden van het Christendom werd er een macht werkzaam in de wereld, waardoor aan de conscientiën en aan het volksleven een stoot gegeven werd, welks trillingen niet ophouden. In de gansche wereld waren godsdienst en staat verbonden tot één geheel; in het heidendom als staatsgodsdienst, d. w. z.: de godsdienst gaat op in den staat, het godsdienstig recht is een deel van het staatsrecht; in Israël als godsdienststaat, d. w. z.: de staat gaat op in de godsdienst-gemeenschap, het staatsrecht is tegelijk het Godsrecht. Christus treedt op, en te midden van het conflict, waarin de godsdienststaat (Israël) geraakte met den staatsgodsdienst (Rome's caesarisme), spreekt Hij dat machtig woord uit: „geef den keizer, wat des keizers, en Gode, wat Gode's is", en: „mijn Koningrijk is niet van deze wereld", maar toch, „een Koning ben ik... Een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort mijne stem". Dát was het schijnbaar zeer eenvoudig, maar onberekenbaar gewichtig beginsel, waaraan voor de toekomst der gansche wereld de verst reikende gevolgen vastzaten, en waardoor de apostelen en de christenmartelaren der eerste en van alle volgende eeuwen zich hebben opgewekt en bekwaamd gevoeld, om voor zich en voor de gansche wereld het heilig en onschendbaar recht der conscientievrijheid te veroveren,

---

uitkomen, die nevens elkander zich ontwikkelen uit het boven aangegeven beginsel. Die twee mannen treden bij Bancroft op als „an dem gleichen Webstuhle arbeitend, dessen Gewebe nach siegreich durchgeführtem Freiheitskampf der jungen Republik als reinliches Gewand diente". F. Nippold: *die Theorie der Trennung von Kirche und Staat* (Rektoratsrede, 1880) p. 28.

onverzettelijk volhardende in de waarheid van deze twee: „men moet Gode meer gehoorzamen dan de menschen", en „alle ziele zij de machten over haar gesteld, onderworpen; want er is geene macht dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God verordend". In het kort, het is naar waarheid gezegd, en deze waarheid heeft, zooal niet algemeene, dan toch bijna algemeene erkenning gevonden: „de beweering van den kerkvader Tertullianus, dat het bloed der martelaren een zaad is voor het Christendom en de godsdienstvrijheid, is door de historie bevestigd. Het juiste geboorte-uur der vrijheid kan de geschiedenis niet aanwijzen; maar in de oogenblikken, waarvan ik spreek, kwam zij het meest tot ontwikkeling" [1]).

Inderdaad, het feit is niet te loochenen: eerst met en door het Christendom is het heiligdom der individueele vrijheid in ieder opzicht, en dus ook der conscientievrijheid, der godsdienstige vrijheid, waarin elke andere wortelt, voor de menschheid geopend — de Waarheid alleen maakt vrij! En hoe zou het dan nog twijfelachtig kunnen zijn, of het Christendom dien eisch van individueele vrijheid, in één woord: de humaniteits-idee, hoevelen van hare tegenwoordige lofredenaars zich in de werkelijkheid daar ook tegenover stellen, ik zeg niet maar huldigt of zich laat welgevallen, maar tegenover alle pretentien het als een vrucht van *zijn* boom komt opeischen, en ook zonder ophouden bereid is, dien eenigen vrijheidsboom tegen alle aanrandingen te verdedigen? Want evenals er in Amerika wilden zijn, die de boomen omhakken, om de vruchten ervan te plukken, zóó zijn er onder de beschaafde bewo-

---

1) E. Naville: *Onze hemelsche Vader* (uit het Fransch, door Dr. J. H. C. Basting), p. 72. Ook Bluntschli zegt: „Der grosze fur die Menschheit so folgenreiche Gegensatz von Stat und Kirche war inzwischen durch das Christenthum offenbar geworden". (*Alg. Statzl.* p. 30). En, om nog een ander getuige te laten spreken, Prof. Schenkel: „Auch der moderne von der Kirche getrennte Staat steht noch unter dem Einfluss der christlichen Ideën; er kann und soll sich denselben nicht entziehen und bildet zum heidnischen Staat und zur jüdischen Theokratie eben deszhalb einen scharf gezeichneten Gegensatz. Der Humanitäts-Gedanke, welcher das moderne Statsleben beherrscht, ist wesentlich christlich... Die Selbstverantwortlichkeit der Individuen, wie die Selbstbestimmung der Völker ist eine grundlegende christliche Idee".

ners der moderne staten niet weinigen, die, in hun blinden ijver om de vrijheidsvrucht te plukken, niet eenmaal de moeite willen nemen, een weinig naar boven te klimmen, maar eenvoudig den boom willen omhakken, waaraan de kostelijke vrucht is gegroeid. Dat is b. v. gezien in de fransche revolutie, die dan ook de bij velen nog geliefkoosde spreuk heeft gebaard: „l'état est athée et doit l'être", d. w. z. de staat levere ons de vrucht zonder boom, de vrijheid zonder God. Maar evenals Luther zeide: „het Woord zullen zij laten staan!", zóó zeggen allen, die de vrijheid voor zich en anderen liefhebben, zij het ook de allermodernste staat: „den vrijheidsboom, d. i. de godsdienst, zullen zij laten staan!" Laat mij het mogen zeggen met de woorden van een staatsman [1]). „Dat regt van bescherming der godsdienstvrijheid tegen allen inbreuk, die daarop door den naijver van andersdenkenden gemaakt kan worden, oefent de in waren zin christelijke staatsmagt uit, niet uit liefde voor de eene of andere rigting in de opvatting der religieuse waarheid, welke niets anders zoude zijn dan partijzucht, maar omdat de eerbiediging der vrijheid van elke godsdienst, van elk geweten, ook van het niet door het christelijk geloof gereinigde, tot het wezen van het Evangelie behoort, dat alleen door de waarheid wil heerschen, en alleen door de waarheid over zijne tegenstanders zegevieren. Hetgeen daarom de bloot menschelijke staatswijsheid zich tot zekere mate zal gedrongen vinden te doen òf uit onmagt, òf uit schrandere berekening, om ook van het gebied der godsdienstvrijheid een „instrumentum regni" te maken — het standpunt bijvoorbeeld van Montesquieu en zijne school — dat doet de in waren zin christelijke staat, uit blijde overtuiging, dat hij daardoor de zaak der waarheid, en daarmede ook die des christendoms het meeste dient, en dat doet hij daarom niet ten halve, niet met partijdige vooringenomenheid, maar gelijkelijk voor allen".

Welnu, dàt streven is het, wat ons te gemoet treedt overal,

1) Studien over de verhouding tusschen de beginselen van gezag en vrijheid op Staatsgebied. (Uit de nalatenschap van Mr. J. J. L. van der Brugghen). In: *Prot. Bijdr.* p. 281).

waar in de wetten en instellingen en ordeningen der bestaande staten zich de sporen vertoonen van den „modernen" geest, en waardoor de altoos gebrekkige [1]) formule „scheiding van kerk en staat" tot het wachtwoord verheven is van den nieuweren tijd. Noord-Amerika is voorzeker een staat of statenbond, èn jeugdig genoeg van leeftijd, èn niet minder ook genoegzaam uit het vrijheidsbeginsel geboren, om zonder iemands tegenspraak geteld te worden onder de moderne staten. Wat nu is daar te zien? Te belangrijker is deze vraag, juist met het oog op „de Vereenigde Staten," omdat wij daar het voorbeeld hebben van een staat, die niet, zooals de oudere Europeesche, eerst langzamerhand zich heeft kunnen losmaken van de overleveringen van den voortijd, maar die van het uur zijner geboorte af het modern beginsel in toepassing heeft kunnen brengen, en niet gebonden was aan eenige overlevering. Nog eens dan: wat is daar te zien, als de toepassing van een beginsel, waaraan een geschiedschrijver van geen verdacht liberaal allooi [2]) den lof geeft, dat daarin aan het licht komen „de hoofdvereischten eener zuivere theorie, waartegenover in Europa het historisch recht zoo vijandig geplaatst is, maar die wij dáár op benijdenswaardige wijze zien in vervulling komen"? De constitutie, die in het jaar 1789 in het leven trad, heeft vóór en boven alle dingen als onschendbare basis van alle wetgeving en verordening dit groote beginsel: geen wet tegen de godsdienstvrijheid zij immermeer mogelijk. Vandaar dan ook daar te lande

1) *Gebrekkige* formule, zoo goed als elke andere, die door hare algemeenheid en onbepaaldheid aanleiding geven kan tot zoo zeer verschillende opvattingen en toepassingen. *Nippold* (in zijne bovengenoemde Rektoratsrede, p. 36) heeft het uitnemend opgemerkt, hoe allerlei partijen bij diezelfde leuze hare rekening meenen te vinden: een Cavour, die 't eerst de vrije kerk in den vrijen staat proclameerde; een Mermillod, wiens vrijheid voor Rome de zelfstandigheid van den Staat omver werpt; een Naquet, die van de opheffing van het concordaat en van het budget van eeredienst den dood van het clericalisme verwacht; en in ons eigen vaderland (zóó mogen wij er bijvoegen) is het eveneens met klaarheid te zien, dat ook in *die* leuze de uitersten elkander raken. „Aber mit all' solchen Zukunftsberechnungen ist überhaupt nichts gesagt.... Nur derjenige, der vom wirklichen Leben nichts kennt, kann von der Durchführung irgend welcher Theorie utopische Zustände erwarten."

2) *Von Rotteck: Alg. Gesch.* VIII, p. 354.

de meest radicale scheiding tusschen Kerk en Staat, een beginsel dat voor elken Amerikaan zóózeer iets wat vanzelf spreekt geworden is, dat hij andere toestanden te nauwernood meer begrijpt [1]). Alle staatsinstellingen zijn volkomen ontdaan van alle confessioneel karakter; een budget voor eeredienst is er ganschelijk niet bekend; en evenmin als de kerken iets van den staat ontvangen, heeft deze ook maar den minsten invloed op haar gansche organisatie. Maar is daarom de eed er misschien eene onbekende zaak? Integendeel, ook die is er in de wetgeving wel degelijk geregeld, gelijk wij vroeger reeds hebben aangewezen, en daarop later nog moeten terugkomen. En wordt er niet ieder congres met een plechtig gebed geopend? Laat niet de president der Unie, het hoofd van den Staat, zijn proclamaties uitgaan tot het houden van dank- en bid- en boetedagen door het gansche land; en wie niet verkiest meê te bidden, wordt hij in zijn vrijheid misschien belemmerd? Is er niet een zondagswet voor de gansche Unie, en zijn er niet velerlei wetsbepalingen betreffende den godsdienst in de afzonderlijke staten? Genoeg. Maar met al die feiten voor oogen, mag de vraag dan ook gedaan worden: hoe is het toch ter wereld mogelijk, dat er heden ten dage nog verstandige menschen zijn, die zichzelven en anderen opwinden tot de beweering, dat „de Staat, die den eed bezigt, het heiligdom van het menschelijk gemoed verkracht," dat „de Staat, deze onze Staat niet slechts *athée is*, maar niet anders *kan* zijn — *opdat*, juist *opdat* in den Staat de Kerk vrij zij", en dat „algeheele, onvoorwaardelijke afschaffing van den eed, op geheel ons rechtsgebied, in al zijne vertakkingen, derhalve de eisch is eener geenszins verwijderde toekomst"? [2]) Inderdaad, men heeft, zou men haast zeggen, het hoofd verloren. Hoe? is de Kerk in Amerika niet vrij, omdat de Staat aldaar den eed nog heeft aangehouden? En in ons eigen vaderland, indien of voorzoover de Kerk zich er

1) *Nippold*, II. p. 37. Het komt mij echter voor, dat zijne beweering, dat de „scheiding van Kerk en Staat" aldaar alles behalve principieel is, berust op eene begripsverwarring, namelijk die van *kerk* en *godsdienst*.

2) *Mr. J. A. Levy:* II. p. 8, 9.

nog mag bekneld voelen door de omtuiningen van den Staat, welke dankbaarheid moet zij niet gevoelen voor de liefkozingen van Spinozisten, die juist bezorgd genoeg zijn voor hare vrijheid, om aan te dringen op algeheele afschaffing van den eed, opdat de Kerk vrij zij! Waarlijk, indien de zaak niet zoo ernstig ware, zij zou belachlijk zijn! Wij spraken van den Amerikaanschen statenbond, uit het vrijheidsbeginsel geboren. Welnu, ongeveer terzelfder tijd, niet meer dan twee jaren na het oogenblik, dat Amerika zijn constitutie kreeg, werd in een ander land, dat eene niet onbelangrijke rol gespeeld heeft in de heldhaftige wordingsgeschiedenis van dien, en over het algemeen in de geschiedenis van „den modernen staat," eene andere constitutie bezworen. Het was die, welke geworden was uit de „constitueerende vergadering" van Sieyes en Mirabeau.

Den 14^{den} September 1791 vierde Parijs en geheel Frankrijk een der schitterendste feesten, toen koning Lodewijk XVI de nieuwe constitutie plechtig bezwoer. En toen hij in het volgende jaar het niet van zich verkrijgen kon, zijn naam te zetten onder het besluit, waardoor de gevangenis geopend werd voor de priesters, die weigerden, zich onder eede te verbinden aan de nieuwe orde van zaken, toen is het welhaast gebleken, tot ontzetting van geheel de beschaafde wereld, dat hij daarmede slechts een schrede verder had afgelegd op den noodlottigen weg, aan het einde waarvan de Nationale Conventie dat koninklijk hoofd heeft laten vallen onder de guillotine!

Ziedaar de vrijheid van l'état athée! Zóóveel waarde blijkt hij toch te hechten, dàn als het er op aankomt, aan een eedzwering op zijn grondwet, dat hij niet tevreden is, of zijn koning moet er den eed op doen, en dat hij de gevangenis opent voor de priesters, die weigerachtig zijn, hem te doen. Waarlijk, dit is een schrikbeeld der historie, dat niet dáárom wordt opgeroepen, om de gevolgtrekking te maken, dat het met l'état athée dien weg op *moet* en *zal* met of zonder behoud van den eed; maar alleen om de vraag te wettigen: indien de vrijheid, niet alleen van de kerk, maar van ieder staatsburger, van den mensch, geschonden wordt

door den eed, waarom heeft de revolutie, die den atheistischen staat geproclameerd heeft, hem dan geëischt van haar vermoorden koning en van haar vogelvrij verklaarde priesters?

Daar is in den loop dezes jaars een merkwaardig boek in het licht gekomen, dat, hoe men ook over de onderdeelen moge oordeelen, begrijpelijkerwijze, èn om den auteur, èn om den inhoud, niet nagelaten heeft, in ons vaderland époque te maken. Ik bedoel „de levensschets van G. J. Mulder, door hemzelven geschreven, en door drie zijner vrienden uitgegeven." In een der laatste hoofdstukken, dat ten opschrift heeft: De leugen is het begin van alle kwaad, lezen wij o. a. deze gulden woorden: „de waarheid, dat is de diepste grond van hetgeen bestaat, waarvoor wij eene uitspraak hebben, die even verheven als waarachtig is, in de woorden: *God is de waarheid.* In Hem is gegrondvest het eeuwige, het heilige, het onveranderlijke, al wat *beginsel* genoemd wordt... In waarheid: *de leugen is het begin van alle kwaad*; zij maakt ons tot een slaaf; zij verblindt en verstompt ons. Volkomen waarachtig zijn dan ook de woorden: *de waarheid zal u vrij maken.*" [1]) En dan eindigt het volgende hoofdstuk, handelende over *de waarheid*, met een volzin, die — de wereldberoemde chemicus mag het ons na zijn dood nog komen herinneren! — den overgang maakt tot het laatste, over: de beste regeringsvorm; met dezen korten volzin: „Wij zijn niet godsdienstig; dààrin ligt het kwaad!"

1) II, p. 280, 284.

II. DE MODERNE STAAT NAAR ZIJN IDEE.

Wie in onzen tijd, hetzij in den staat of in de kerk, hetzij in beiden, iets beteekenen wil, sluite zich vóór alle dingen aan eene partij aan. De partij is als het ware de moeder van alle zegepralen. Bij velen is de trouw, waarmede zij aan hun partij verbonden blijven, niet ongelijk aan de berekening van den speler aan de bank, die altijd inzet op dezelfde kaart, in de overtuiging, dat *zijn* kaart er eindelijk toch óók wel eens moet uitkomen. Zoodra men zich heeft solidair gemaakt met een partij, is men ook met zijn denken klaar; want men vindt een voorraad van formulen en spreekwijzen, waaruit men slechts te grijpen heeft, om eene uitgewerkte levens- en wereldbeschouwing, een gevestigd oordeel over de geschiedenis, over personen en zaken, om zelfs een in geen enkel opzicht weifelend staatkundig programma te hebben, dat sluit als een bus.

Men behoeft dus in dat geval niet meer te denken. Ik heb hooren zeggen, dat de beroemde de Labadie telkens als hij zijn lessen aanving gewoon was te roepen: „mijnheeren! hoofden af!" Nu, zóó gemakkelijk kan men het tegenwoordig hebben, als men is opgegaan in een partij. Mijnheer! hoofd af! De partij heeft voor u gedacht, de zaak is beslist!

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik niet de eer heb van te behooren tot eenige partij, noch in het staatkundige, noch in het kerkelijke, en dus óók niet wensch te zijn van de partij „allegaartje," zooals het wel eens met niet al te groote reverentie wordt uitgedrukt. De humaniteit, d. i. de, in de door zonde verscheurde menschheid, door den Heer Jezus Christus, den Zoon des menschen, opgerichte en in beginsel verwezenlijkte liefde Gods (en eene andere humaniteit is er niet!), is het tegenovergestelde van partij-

schap; want déze is niets anders dan verscheuring van het organisch geheel, terwijl de andere het wonder verricht, de van elkander gescheurde deelen wederom te verbinden tot een levend organisme, waarvan al de deelen samenwerken, in den dienst van elkander, tot een God verheerlijkend doel.

Daar is geen enkele politieke partij of staatkundige school, die niet met alle vermogens der welsprekendheid, die haar ten dienste staan, haar kracht en eer zal zoeken in de beweering, dat het haar om niets anders en om niets minder te doen is, dan om verwezenlijking van het humaniteits-ideaal, dat haar helder in de oogen straalt. Het ideaal! De moderne ideaalstaat! Ik bid u: wil hem mij toonen! Hier komt mij de waarschuwende stem tegen van een man als Vinet: „Rien, en politique, n'est vrai que d'une vérité relative; il n'y a qu'*une* vérité absolue, étoile polaire autour de laquelle tourne le ciel. Il est même de grandes erreurs qui semblent avoir servi le genre humain, non pas elles toutefois, mais la vérité mêlée avec elles. Ce n'est que dans la vérité centrale qu'il n'y a point d'approximation, d'incertitude et de mutabilité." [1])

Doch, zóó zal men zeggen: wij zoeken ook niet naar den ideaalstaat, daar wij ons zeer goed ervan bewust zijn, dat die in eene onvolmaakte menschenwereld wel nimmer verwezenlijkt zal kunnen worden. Slechts beweeren wij, het ideaal, waarnaar gestreefd moet worden, als van verre te zien, en het ware beginsel en de rechte methode gevonden te hebben, naar welke de Staatswetenschap en de Staatspraktijk zich behooren te richten, om de idee van den modernen Staat zoo na mogelijk te verwezenlijken.

Welnu, welke is dan die idee? Hier ontmoeten ons oogenblikkelijk wederom allerhande theoriën, en het zal nog lang genoeg duren, eer daarover het laatste woord zal gesproken zijn. Niet gaarne zou ik daarin verdwalen, laat staan, eene poging wagen, om een kritiek te geven van de verschillende staatstypen, die den mannen der staatswetenschap voor oogen zweven, al naar hun deelgenootschap hetzij aan de wijsgeerige, hetzij aan de historische

---

1) *Etudes sur la litt. franc au* 19 *siècle*: II, p. 10.

school [1]). *Bluntschli* heeft, om het onderscheid te doen kennen tusschen het antieke (en middeleeuwsche) en het moderne staatsbegrip, niet minder dan twaalf hoofdkenmerken aangegeven, waaruit, naar hij meent, dat onderscheid zich laat opmaken [2]). Wanneer wij bij dat alles onderzoek doen naar het eigenlijk en wezenlijk, het principieel verschil tusschen beiden, dan is dat, zou men zeggen, ontwijfelbaar aangegeven in het eerste punt, dat genoemd is, aldus: „Das Mittelalter leitet den Stat und die Statsgewalt von Gott ab. Der Stat ist eine von Gott gewollte und geschaffene Ordnung. — Der moderne Stat wird aus der Menschennatur menschlich begründet. Der Stat ist eine von den Menschen zu menschlichen Zwecken geschaffene und verwaltete gemeinsame Lebensordnung." Nog duidelijker heeft hij het uitgesproken in een ander geschrift, waarin afzonderlijk gehandeld wordt, niet over het moderne staats*begrip*, maar over de moderne staats*idee*, in onderscheiding van die der middel-eeuwen [3]). Daar lezen wij, in overeenstemming met het bovenstaande, o. a. het volgende (p. 23, 24): „Das Mittelalter betrachtete das Werden des Staates als das Werk Gottes in der Geschichte.... Die moderne Zeit dagegen läszt sich durch die blosse Naturwüchsigkeit des Staates nicht mehr befriedigen. Sie betrachtet den Staat voraus als das Werk des Menschen in der Geschichte. Sie fragt daher: Was ist der Grund einer Institution, was ihre Bestimmung? Sie sucht die principielle Begründung und will die principielle Erfüllung... Die moderne Staatswissenschaft hat den Beruf angetreten, den Staat zu erkennen."

---

1) In de *Revue des deux mondes* (Avr 1879) geeft Alfr. Fouillée een helder overzicht in een opstel: *La théorie de l'état.* Ziehier een zeer kort resumé. „Ces divers types se ramènent à quatre principaux.... 1o. l'état purement juridique, l'état de droit, Rechtstaat. (Een gewijzigde vorm daarvan is, volgens hem, l'état policier, Polizeistaat): 2o. l'état protecteur des intérêts; 3o. une troisième fonction de l'état: la fonction intellectuelle et civilisatrice; 4o. la fonction politique..... En résumé, les differens types d'états dont l'histoire nous offre des exemples, l'état *juridique* des Américains et des Suisses; l'état *économique* dont l'Angleterre et la France ont offert des exemples sur certains points; l'état *de culture intellectuelle et esthétique*, comme Athènes, Florence, la France, l'Allemagne; l'état *politique*, comme toutes les grandes nations modernes..

2) *Alg. Statsl.* p. 61—68.

3) *Ueber den Unterschied der mittelalterlichen und der modernen Staatsidee.*

Intusschen aangenomen, dat in deze teekening werkelijk de innerlijkste gedachte der moderne staatsidee is aangegeven, wie voelt het niet terstond, dat wij daarmede toch eigenlijk niet verder komen, d. w. z. dat de weg om te komen tot de rechte kennis van den grond en het wezen des staats („den Staat zu erkennen"), door eene petitio principii van te voren is afgesneden? Wanneer toch de vraag eens gesteld is: „wat is de grond van een instituut?" om uit het antwoord op die vraag de moderne staatsidee te begrijpen (en dáarom is het juist te doen), dan gaat het toch niet aan, vooruit te beslissen, bij welken grond men zal blijven staan, zonder verder te onderzoeken, of men werkelijk is *doorgedrongen* tot den grond, of derhalve gevonden is datgene, waarnaar gezocht wordt: „de principieele Begründung"? Inderdaad, hier raken wij aan de eigenlijke vraag, waarop het ten slotte altoos onvermijdelijk aankomt; het „Archimedische vraagstuk" is nu eenmaal niet te ontwijken. In een academisch proefschrift, dat niet ouder dan twee jaren, en spoedig na zijn verschijning met een professoraat in de rechtswetenschap bekroond is, [1]) wordt het ons als met den vinger duidelijk aangewezen. „Haar" (nml. de school van den rechtstaat; en „in den grond der zaak — 't is Stein, die de opmerking gemaakt heeft — was 't zonder uitzondering 't streven van de beoefenaars der rechtswijsbegeerte sedert Grotius, dat staatsbegrip te ontwikkelen, 't welk door het woord rechtstaat wordt aangeduid:" p. 341) — „Haar, zoowel als der „souvereiniteit Gods," schijnt de bron des rechts gelegen in een standvastig gebod *boven* de wisselvalligheid van 's menschen wil; doch zij beweert, dat de drang om zich met dat gebod te vereenzelvigen van den aanvang af in elken wil aanwezig is .... Dat alles echter leidt ten slotte tot deze ééne vraag, die 't gansche practische staatsrecht overheerscht: hoe kan de staat, op zichzelf oogenschijnlijk een louter doel zonder eenige eigene kracht, 't overwicht van 't maatschappelijk eigenbelang breken, de maatschappij dwingen tot zijnen dienst? Waar ligt, om de uitdrukking van Gneist te gebruiken, 't vaste punt,

1) W. van der Vlugt: *De rechtstaat etc.*

't welk den staat, als eenen anderen Archimedes, tot 't volvoeren van dat kunststuk eenen steun bieden kan? 't Is op die vraag, te voren zelden juist gesteld, nooit voldoende beantwoord, dat Gneist meent den sleutel gevonden te hebben." [1])

Toch heeft, volgens den geleerden schrijver, ook Gneist den rechten sleutel niet gevonden, wat trouwens reeds volgt uit de verzekering, dat die vraag, te voren zelden juist gesteld, nooit voldoende beantwoord is. Inderdaad, dat is ten slotte de principieele vraag, waar alles op neêrkomt. Zóólang die niet beantwoord is, kan ook de allermodernste staatsidee niet gezegd worden, zichzelve begrepen, zich principieel gegrondvest te hebben. Wel kan men „de meening voorstaan, dat de vraag geen vraag, immers 't antwoord niet te geven is." Maar het δός μοι ποῦ στῶ van Archimedes zal daarom niet aflaten, zich op te dringen aan het nadenken van ieder, die doordenkt.

Het wil mij voorkomen, dat er inderdaad maar ééne theorie bestaat, welke niet alleen het recht heeft, die vraag af te wijzen, maar die ook het recht mist, daarop in te gaan, en reeds dáárdoor zichzelve geoordeeld heeft. Immers ook de staat, hoe gij hem dan ook beschrijven wilt, ook de staat moet ergens staan, ook hij kan niet in de lucht zweven, ook hij moet, zal hij niet maar iets denkbeeldigs, maar een werkelijkheid zijn, een bodem hebben, waar hij zelf en waar zijn gezag op rust [2]). Het is de theorie van le *contrat social*, het Evangelie van Robespierre, den getrouwen leerling van Rousseau. Wanneer men deze theorie eenmaal als onhoudbaar en grondeloos heeft afgewezen, dan is het niet meer mogelijk, de vraag af te wijzen, welke zich vermeet, onderzoek te doen naar den laatsten en diepsten grond, waar deze „door de menschen tot menschelijke doeleinden geschapen en bestuurde gemeenschappelijke levensordening" op rust. Alleen het contrat social kan en moet blijven staan bij het uiterlijk verschijnsel, en is veroordeeld, wanneer gij vraagt naar de verklaring van dat verschijnsel, u altoos weêr te ver-

1) p. 355, 356.

2) Over de verschillende benamingen van „staat" bij verschillende volken, zie Bluntschli: *Alg. Statsl.* p. 24.

wijzen naar het verschijnsel zelf, als hebbende de verklaring in zichzelf. Wanneer toch eenmaal geproclameerd is de autonomie van den mensch, dan kunt gij, krachtens dat beginsel, uit den aard der zaak niet verder terug, en moet gij bij den mensch blijven staan. De onvermijdelijke consequentie daarvan is en kan niet anders zijn, dan het atheïsme geproclameerd als beginsel van staatsrecht, de loochening van den staat als een levend organisme, d. i. de principieele loochening en opheffing van den staat en de staats-idee zelf. Maar daarom ook heeft de staat van het contrat social nimmer in waarheid bestaan, en *kan* ook nimmer bestaan, tenzij dan als een „gedachtending", op dezelfde wijze als iemand in dwazen waan zich zou kunnen inbeelden, dat hij het is, die de teitelijk bestaande wereld geschapen heeft, of dat hij, gesteld dat zij er niet ware, ten minste in staat zou zijn, het te doen. Met een verdrag maakt men geen staat. „Honderd zoogenaamde verdragen tusschen zulke menschen konden evenmin eenen staat voortbrengen als honderd verschillende samenvoegingen van woorden, waartusschen 't verband ontbrak, eene gedachte. Elke staat is de persoongewordene eenheid van menschen van vleesch en bloed, door hunne innigste natuur van der wiege afaan met velerlei banden aan hunne tijdgenooten en niet minder ook aan voor- en nageslacht vastgesmeed [liever zouden wij zeggen: er mede saâmgegroeid]. Zulk een staat groeit niet op uit de veelheid van louter eigene belangen dier op zichzelf staande en daarom volstrekt zelfzuchtige wezens, waarmede de verbeelding der rechtsleeraars hunnen „natuurstaat" bevolkt had" [1]). Inderdaad, de verdrags-staat, de schepping der verbeelding van de theorie van het contrat social, is niet maar eene utopie, niet maar het product eener valsche theorie, maar eene volstrekte onmogelijkheid in zichzelf, en de geschiedenis is daar om te bewijzen, dat hetgeen die theorie produceert in de werkelijkheid niets anders is, dan de opheffing van de ordeningen in staat en maatschappij. Wat toch heeft de geschiedenis in dat opzicht geleerd? Het is welsprekend gezegd door een

1) Van der Vlugt, II. p. 45.

man, uit wiens treffend schoone taal nog de liefde ons tegenademt, die niet was uitgedoofd in zijn hart voor het vaderland van zijn geslacht [1]). „In het socialisme, de consequentie van het contrat social, is, als in de leer van Hobbes, niet meer de staat, maar de maatschappij de Leviathan, die den individu verslindt... Eerst 1789 met den edelen vrijheidszin, dan het terrorisme van 1793 en '94. Eerst de philosophie der rede en het jenseits, dan het positivisme en het diesseits. Eerst gelijkheid van rechten, dan opheffing van alle rechten. Eerst recht op den arbeid en gelijke verdeeling van lasten, dan opheffing van arbeid en kapitaal, communisme in maatschappij en familie, geen overheid, geen huwelijk, geen eigendom... Daar staat de mensch, de echte natuurmensch, het ware natuurproduct, quintessenz van het dierenrijk, met zijne onverzadelijke lusten, tegenover de maatschappij, als haar souverein, haar rechter, haar beul, van haar eischende wat hij begeert, haar veroordeelende om haar onvermogen, haar moordende om straks als de schepper eener nieuwe op te treden. Hij zal zijn eigen God zijn, en van mensch wordt hij dier".

Wáártusschen staat derhalve de keuze? Tusschen deze twee: òf l'état athée, òf l'état non-athée. Hoe men het ook wende of keere, in welke bochten men zich ook wringe, aan deze keuze ontkomt men niet. Men mag het willen of niet, die tegenstelling is niet uit te wisschen, en bewust of onbewust kiest ieder voor één van die twee partij. Want het is principieel de eenig-ware, de eenig-zuivere tegenstelling; principieel komt elke benaming of omschrijving van den staat, waardoor men die tegenstelling tracht te ontwijken, altoos dáárop neêr. Indien men zegt: „de staat is niet *athée*, maar *laïque*", dan heeft men voorzeker recht, die onderscheiding als tegenstelling af te wijzen, omdat het inderdaad geen tegenstelling is [2]). Maar dan is die onderscheiding toch zeer zeker

1) D. Chantepie de la Saussaye: *Het protestantisme als politiek beginsel*, p. 42, 68.

2) Tegenover *laïque* (den Laos, den leek) staat niet *athée* (de negatie van God) maar *clérical* (de *klerus*, de geestelijkheid, prieterkaste). Door het eerste te noemen als kenmerk van den staat, wordt dus, naar de letter, niets anders aangeduid dan de negatie van het laatste, d. w. z. dat de staat niet erkent of huldigt het „verbond van troon en

in zóóver juist, als men er door wil te kennen geven, dat hetgeen door het moderne staatsrecht als beginsel is aangenomen, gelijk dat wordt uitgedrukt in de formule: „l'état laïque", geenszins in zich sluit de negatie van God, volstrekt niet hetzelfde is als de ontwijding van den staat, door hem van God te vervreemden door middel van het spel met een noodlottige alfa privans (athée). En altijd, wanneer men dat „laïque" wil gaan realiseeren, en omschrijven wil wat men er meê bedoelt, dan zal het onvermijdelijk aan het licht komen, dat men om één of andere reden slechts een ander woord heeft gezocht om te zeggen: de staat is naar zijn innerlijkst wezen non-athée, d. i. de staat is religieus, [1]) en zou zichzelf vernietigen, zoodra hij wilde ophouden dat te zijn. Dat men werkelijk tot deze tegenstelling altoos weêr moet terugkeeren, en geene andere op het oog heeft, ook al zoekt men dat in de terminologie te ontwijken, is bij vernieuwing gebleken uit de aanvallen, die het „laïque" van den Minister van Justitie van vele zijden in en buiten de Kamer heeft te verduren gehad, en niet minder uit de toelichting, door den Minister zelf van die uitdrukking gegeven met de volgende woorden: „Daarentegen, van het wezen van alle godsdienst, het besef van volstrekte afhankelijkheid van de Hoogste Magt waaraan men zich met volle vertrouwen overgeeft en waartoe men zich getrokken gevoelt, dáárvan *kan* de staat zich niet losmaken. En waarom niet? Omdat men den staat wel kan *onder*scheiden, maar niet *af*scheiden van drie dingen, die geen van drieën op den duur atheïstisch kunnen wezen: den mensch, de maatschappij, het regt" [2]).

Welnu, om deze ééne, groote, alles-beheerschende tegenstelling

---

altaar tot wederzijdsche ondersteuning ten koste van het volk," m. a. w.: in laïque ligt, als historisch begrip: het beginsel der „scheiding van kerk en staat."

1) *Non–athée.* Ik bezig deze uitdrukking alleen om den wille der tegenstelling, d. i. om de negatie der negatie: *athée.* Maar wanneer men deze dubbele negatie omzet in het positieve, dan krijgt men: *religieus*, naar den mathematischen regel: tweemaal minus geeft één plus. Ook met déze rekening voor oogen is het ongerijmd te zeggen: „Il n'y a pas plus de rapport entre l'Etat et la Religion qu'entre l'Etat et la géometrie" (*Juste: Hist. du congrés nat. de Belg.* I. p. 347).

2) *Bijblad*, p. 56.

is het in den grond der zaak altoos te doen. Gij moogt den staat nu verder beschrijven als laïque, of als politie-staat, of als rechtstaat, of hoe gij dan ook verkiest, het is mij betrekkelijk onverschillig, als dit ééne maar eerst is uitgemaakt: de Staat, hij zij modern of antiek, *kan* niet zijn atheïstisch, het één is volstrekt met het ander in strijd.

Ook de moderne staat, daar is niemand die het ontkent, is niet een onbezield en levenloos mechanisme, maar een levend organisme, een organisch geheel. Zij zelfs, die, gelijk de vroeger genoemde Alfr. Fouillée, nog niet genezen zijn van den waan, dat alle ordeningen in den staat te herleiden zijn tot het begrip van het „maatschappelijk verdrag," geven het op één of andere wijze te kennen, dat zij zich aan die waarheid niet kunnen of willen onttrekken. „Multipliez à l'infini," zóó eindigt hij zijn boven aangehaald opstel, „le contrat, transformez-le, étendez-le, appliquez-le à tous les rapports de l'homme, de telle sorte que dans la vie sociale tout soit réellement l'oeuvre de la volonté de tous, et vous vous rapprocherez peu à peu de la seule société qui soit conforme à la justice: une société où tous seraient parfaitement libres et où tous cependant seraient unis." Derhalve wederom: allen tot één, natuurlijk zonder iets te kort te doen aan iemands vrijheid. En de „rechtstaat," waarmeê de formule gegeven is, door welke de moderne staats-idee met bijna eenparig goedvinden van haar belijders in één of anderen zin wordt aangeduid? Wel wordt het door allen toegestemd, dat ook die uitdrukking haar gebreken heeft, gelijk trouwens de geleerde, die dat woord het eerst in de wetenschap introduceerde, R. v. Mohl, zelf erkende, dat deze „Bezeichnung in mehr als einer Beziehung keine glückliche, namentlich keine vollständige" is; maar onder welk voorbehoud men de idee van den rechtstaat dan ook als het zijne aanvaarde, bij allen zonder uitzondering staat dit altoos op den voorgrond, dat het de bedoeling is, vóór alle dingen de eenheid van den staat als volks- en rechtspersoon te doen uitkomen. „Aan den eisch, dat de staat zich volk gevoelen zal, sluit zich onmiddelijk deze andere aan, dat 't volk zich staat weten moet. De waarachtige

volksstaat is slechts mogelijk, als de keerzijde van een zijner eenheid in den staat zich bewust geworden volk" [1]). *Ahrens* teekent den staat als „Rechtsordnung, die alle Lebens- und Bildungskreise der Gesellschaft nach der rechtlichen Seite in sich begreift und durch centrale Macht zusammenfasst und leitet" [2]). En, om nog een ander vertegenwoordiger van den modernen rechtstaat te laten spreken, *Bluntschli* op zijne beurt zegt ons het volgende: „Indem die Geschichte uns Aufschlusz giebt über die organische Natur des Staates, läszt sie uns zugleich erkennen, dass der Stat nicht mit den niedern Organismen der Pflanzen und der Thiere auf Einer Stufe stehe, sondern von höherer Art sei. Sie stellt ihn als einen sittlich-geistigen Organismus dar, als einen groszen Körper, der fähig ist die Gefühle und Gedanken der Völker in sich aufzunehmen und als Gesetz auszusprechen, als That zu verwirklichen. Sie berichtet uns von moralischen Eigenschaften, von dem Charakter der einzelnen Staten. Sie schreibt dem State eine Persönlichkeit zu, die mit Geist und Körper begabt ihren eigenen Willen hat und kundgibt" [3]).

Welnu, indien dit alles dan vaststaat voor het moderne „staatsbewustzijn"; indien het derhalve is uitgemaakt, dat het juist en met name de moderne staatsidee is, welke de waarheid van „georganiseerde gemeenschap," van „de persoongewordene eenheid van menschen van vleesch en bloed," of hoe men het dan ook uitdrukke, op de beste en volledigste wijze wil verwezenlijken, dan kan de vraag toch onmogelijk uitblijven, in hoeverre die „persoon", dien gij in den staat hebt erkend, de macht en het recht heeft, zijnen wil op te leggen aan allen, en tot wet te maken voor allen. Men zal zeggen: in zóóverre-alleen natuurlijk, als het met „het recht" overeenstemt en door de rechtsidee bepaald is, want onze staat is rechtstaat allereerst. Het zij zoo. Maar der vragen is nog geen einde. Waarop steunt het recht der macht, en de macht des rechts? Gij zegt: in 't zedelijk bewustzijn. Althans, dit wordt

1) v. d. Vlugt, II. p. 355.
2) In Holtzendorff's *Encycl. d. Rechtswiss.* p. 57.
3) *Alg. Statsl.* p. 22.

ons verzekerd. „Alleen uit dat zedelijk bewustzijn nu laat zich 't recht en derhalve ook de rechtstaat verklaren. Men kieze de eenvoudigste instelling van 't burgerlijk recht, altijd zal men, om haren zin te begrijpen, naar dien diepsten grond des zedelijken levens zijne toevlucht moeten nemen" [1]). Inderdaad? Is dan het zedelijk bewustzijn waarlijk de diepste grond des zedelijken levens? Maar hoe nu, daar toch ook weêr erkend wordt, dat daar wederom „een feitelijke achtergrond" van dat zedelijk bewustzijn bestaat? „Elke maatschappelijke ordening vindt haren oorsprong in die eigenschappen der menschelijke natuur, welke men den feitelijken achtergrond van 't zedelijk bewustzijn zou kunnen heeten" [2]). Een diepste grond nu met een feitelijken achtergrond, mij dunkt het is zoo klaar als de dag, is feitelijk iets anders dan wat hij gezegd is te zijn, d. w. z. hij is werkelijk niet de diepste grond. Zóó blijft men rondloopen in een cirkel, en wijst „het Archimedische vraagstuk" wederom feitelijk af. Ook het recht toch heeft recht op zijn δός μοι ποῦ στῶ. Het komt dus aan op de vraag: is de souvereiniteit van den staat, waar hij de macht uitoefent en het recht handhaaft, het kan niet anders: altoos middelijkerwijze, door het ambt als zijn orgaan — is die souvereiniteit absoluut of relatief, ook in eigen kring onbeperkt en door niets bepaald, óf is zij de hoogste en van niets afhankelijke macht? Wat zegt en leert ons, ter beantwoording van die vraag, niet eenige theorie, maar de souvereine staat zelf door zijn eigen machts- en rechtsbepalingen, gelijk hij die heeft nedergelegd in zijn wetten? Heeft de staat zelf niet toegestaan dat men tegen hem procedeere, en is het niet een feit, dat „men sedert lang, in die gevallen, waar de noodwendigheid 't klaarste bleek, gerechtelijke handhaving der wet ook tegen den staat heeft toegelaten"? Welnu, wat volgt hieruit? Mij dunkt, onvermijdelijk dit: dat de staat o ja souverein is, indien gij het zóó wilt uitdrukken, maar dat hij zelf zijne souvereiniteit als niet de hoogste erkent, daar hij immers toelaat, dat men recht zoeke tegen zijn macht en recht. Tegen de hoogste macht pro-

1) v d. Vlugt, II. p. 260.
2) ib. p. 268.

cedeert men niet, dáártegen is geen appèl. Ook is er geen recht tegen het recht, d. i. tegen het hoogste, absolute recht, dat zijn uitdrukking vindt in de goddelijke wet. De wet der Meden en Perzen was onveranderlijk, al kon haar werking geneutraliseerd worden door eene andere. Dat was geheel consequent, naar den aard van het caesarisme en van het absolute van zijn macht en recht, zich stellende in de plaats van God. Ook Rome is consequent, het centraalpunt zijner macht nu eenmaal geproclameerd zijnde als in de plaats van God. Roma locuta est — tegen het recht en de macht Gods is geen appèl. Het is dan ook niet in te zien, hoe men de autoriteit van het ambt, ik bedoel natuurlijk het staatsambt, principieel handhaven en verklaren zal, zoolang men de souvereiniteit van den staat aanmerkt, niet als de ééne, opperste, souvereine macht op aarde, zooals Stahl het heeft uitgedrukt [1]), maar als de absoluut hoogste macht, d. i. als de souveréine macht op aarde van geene andere afhankelijk. Dit toch alleen is de vraag ter laatster instantie, zóó alleen is zij principieel. Niet *of* daar is eene souvereine macht „op aarde", maar *hoe* en *waarom* zij dat is en wezen kan. Het is merkwaardig te zien, hoe ook zij, wier godsdienstige en politieke belijdenis hen dwingt, altoos weêr bij den mensch en het menschelijke te blijven staan, toch altoos zich weêr genoodzaakt zien, als uit de verte nog op iets anders te wijzen, wanneer het aankomt op de verklaring der verschijnselen ook van de macht en het recht in het organisme des staats. Evenals wij straks hoorden spreken van een feitelijken achtergrond van het zedelijk bewustzijn, zoo zegt Bluntschli o. a. het volgende [2]): „Nicht allein der Mensch, welcher in dem Amte wirkt, das Amt selbst hat in sich eine psychische Bedeutung, es lebt in ihm ein seelisches Princip. Es gibt einen Charakter, einen Geist des Amtes, der hinwieder auf die Person, welche, wie in dem Körper das Individuum, in dem Amte waltet, einen Einfluss übt... Der Geist des Amtes vermag zwar nicht die Natur des Beamten umzuändern, er ist nicht machtig genug

1) *Die Lehre vom Staate* : II. p. 123.

2) *Alg. Statsl.* p. 20.

diesen so zu durchdringen, dass jederzeit die persönliche Erfüllung des Amtes der Bedeutung desselben vollkommen entspricht; aber der Beamte verspürt doch jederzeit eine psychische Einwirkung des Amtes auf seinen individuellen Geist und sein Gemüth, und wenn er einen offenen Sinn hat, kann es ihm nicht entgehen, dass in dem Amte selbst eine Seele lebt, welche zwar nun mit seiner Individualität in eine enge Beziehung und in unmittelbare Verbindung getreten ist, aber immerhin von jener verschieden ist und seine Persönlichkeit überdauert."

Inderdaad, daar leeft een ziel in het ambt; en de minste dorpsveldwachter in zijne mate zoo goed als de hoogste staatsbeambte zal er altoos iets van bespeuren, dat zijne persoonlijkheid ja het ambt draagt, maar niet minder ook er door gedragen wordt. Maar „een ziel in het ambt" — wat is dat, wat wil het zeggen, zoo wij die uitdrukking ontdoen van haar beeldspraak, en deze herleiden tot haar eigenlijke beteekenis? Immers „het ambt", een abstract begrip, kan toch moeilijk een ziel hebben; en die uitdrukking, teruggebracht tot haar wezenlijken inhoud, wat is zij anders dan het „bekleed zijn met gezag", het bewustzijn waarvan bezielend en verheffend werkt op hem, die er de drager van is? Maar dit nu weêr; die bezielende invloed van het gezag; dit opmerkelijk en onweersprekelijk verschijnsel, dat het ambt den mensch draagt, zoo goed als dat hij het draagt, wijst het niet noodwendig terug op deze groote en heerlijke waarheid, dat alle menschelijke rechtsverhoudingen bestaan uit een tweevoudig element: één menschelijk voorzeker, maar een ander daarmeê tot één, dat onafhankelijk van menschelijke inwerking, toestemming of welgevallen, in de werkelijkheid daarboven staat, en den mensch (hij moge zich daarvan rekenschap geven of niet, het met bewustheid erkennen of loochenen) als bij intuitie en onweerstaanbaar zijn invloed bespeuren laat? Met andere woorden: wij hebben wèl te letten op de beteekenis van het woord macht. Macht komt van mogen, en heeft dus enkel eene permissieve beteekenis. Maar het is een gebrek in onze taal, dat zij de twee onderscheidene, hoewel verwante, begrippen, die in den rijkdom der Grieksche taal worden

aangeduid door de twee verschillende woorden δύναμις en ἐξουσία, altoos moet weêrgeven door één en hetzelfde woord: macht. Dàt onderscheid is het, dat, in onze taal uit het oog verloren, in het N. T. nooit of nergens is voorbijgezien. Overal en altijd wanneer daar sprake is van de onder de *menschen* bestaande machten, dan is daar die macht als ἐξουσία beschreven, d. i. eene verleende, overgedragen, gegeven macht, zooals b. v. in de beroemde plaats (Rom. XIII : 1), waar de waarheid, die reeds in dat woord ligt opgesloten, zoo kernachtig door Paulus is uitgewerkt, als hij zegt: „Alle ziele zij de machten, over haar gesteld, onderworpen, want er is geene macht dan [afkomende, ἀπὸ] van God," en gelijk ook de Heer zegt tot Pilatus: „gij zoudt geene macht tegen mij hebben, indien het u niet van boven gegeven ware." Daarentegen, wanneer daar sprake is van de macht Gods, dan is daar δύναμις gebezigd, zooals b. v. Rom. IX : 22, waar van God gezegd wordt, dat Hij zijne macht (τὸ δυνατὸν αὐτοῦ) heeft willen bekend maken, ja gelijk Matth. XXVI : 64^b en Marc. XIV : 62^b enkel staat ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως (ter rechterhand der Macht). De macht Gods ook alleen is δύναμις, onafhankelijke, in en door zichzelf bestaande macht, voortvloeiende uit zijn wezen zelf, ja Hij zelf is de Macht, de hoogste, de persoonlijke, de al-regeerende Macht, en alle macht onder de menschen van Deze afhankelijk en door Deze verleend.

Ziedaar de verklaring van „de ziel van het ambt," welke de ambtsdragers, zelfs huns ondanks, draagt en steunt; de imponeerende waarheid, waaraan niemand zich kan onttrekken, en welke ook de moderne staats-idee zich niet zal mogen ontveinzen, indien zij althans er naar wil blijven streven, het Archimedische vraagstuk tot oplossing te brengen, en den staat niet verlagen wil tot den afgod, omhangen met de attributen Gods. Dan eerst wordt de staat zichzelf bewust, wanneer hij met bewustheid erkent de niet weg te nemen religieuse basis èn van den staat èn van de maatschappij èn van het recht, en dus, zelf willende souverein zijn en blijven, niet van zich afwijst de oppersouvereiniteit van den levenden God. Dit is noch de staatskerk, noch de kerkstaat. De staat trachte nimmer kerk, noch de kerk trachte immer staat

te worden; maar ook de leuze: „scheiding van kerk en staat", het wachtwoord van onzen tijd, worde nimmer verward met die andere: „scheiding van godsdienst en staat." Het is ook niet de theocratie, niet de onderwerping van den staat aan de kerk, maar de onderwerping van beiden aan God en zijne eeuwige wet. „Wat eeuwig is, schept zich nieuwe vormen, maar verandert niet van wezen. Wij wenschen dus evenmin de staatskerk als den revolutionairen staat. Wij beweren alleen, dat eene overheid, die God niet eert, geene zedelijke kracht heeft en haar eigen gezag ondermijnt, en dat eene wetgeving, die niet in de conscientie geworteld is, die den godsdienst ignoreert en het idool van den staat stelt boven den levenden God, die in de conscientien spreekt, geen bestand heeft in zichzelve, maar tot maatschappelijke ontbinding en de tyrannie van het plebiscitaire systeem voert.... In de calvinistische theorie van de goddelijke wet, die, boven vorst en onderdaan staande, beide verbindt, en zoowel beider rechten bepaald als de band is tusschen beide, en die, in de conscientie gegrond, door de christelijke openbaring volkomen gekend, een recht grondvest, dat, zoowel goddelijk als menschelijk, uitdrukking van Gods wil en van 's menschen natuur is, ligt een vruchtbare kiem, die in de moderne maatschappij zich zal moeten ontwikkelen. Indien de moderne staatsvorm medebracht, dat de godsdienst stelselmatig uit alle volksinstellingen werd uitgesloten.... voorwaar, zulk een staatsvorm zoude slechts dienen voor een volk, dat geen godsdienst meer had; maar zulk een volk ware der ontbinding nabij, of liever, inwendig ontbonden, rijpt het voor de slavernij of verteert zich zelf in inwendigen krijg. Zulk een moderne natie zou verre beneden de antieke staan, en het christendom zou voor die natie slechts gediend hebben om, nadat zij voor eene wijle uit de schemering harer heidensche voorvaders tot het licht gekomen was, omdat zij dat licht zou verworpen hebben, haar dieper te doen zinken in den duisteren afgrond" [1]).

1) *D. Chantepie de la Saussaije*, II. p. 64, 66.

CONCLUSIE.

Hoe te oordeelen over den eed in den modernen staat?

Ziedaar de vraag, die zich nu ten slotte komt aanmelden, en om de beantwoording waarvan het ons eigenlijk ook te doen was. Wanneer wij in het oog houden, dat het doel van ons onderzoek van den aanvang af geen ander geweest is, dan eene principieele beslissing, dan is het antwoord op de gestelde vraag nu gemakkelijk genoeg te geven. Immers wat is ons gebleken? Ten eerste: dat de eed, hoewel formeel niets anders dan eene burgerlijke rechtshandeling, op geenerlei wijze kan ontdaan worden van zijn *godsdienstig* karakter, zonder op te houden te zijn wat hij is, maar dat hij aan de andere zijde ook dàn alleen kan worden aangezien als *kerkelijk* instituut, wanneer men niet weet te onderscheiden tusschen godsdienst en kerk. Ten tweede: dat ook de moderne staat, in de uitoefening van de macht en in de handhaving van het recht, niet is noch wezen kan atheïstisch, zonder zichzelf in beginsel op te heffen en te vernietigen, maar dat ook hij zich niet kan loswoelen van zijn diepste, d. i. wezenlijk religieuse basis.

Uit deze twee gegevens nu volgt onmiddelijk en met de meest logische consequentie niets minder, maar ook niets meer, dan dit: de moderne staat handelt volkomen in overeenstemming met zijn eigen beginsel, wanneer hij den eed wil blijven handhaven, want hij leent hem niet van de kerk, maar bouwt hem op uit zichzelf.

Wanneer hij den eed *wil blijven handhaven*, zeg ik. Want hier

is de grens van de principieele zijde der kwestie, en verder zouden wij dus, naar den aard van ons onderzoek, niet behoeven te gaan. Evenwel, de formeele zijde staat daarmede in zóó nauw en onmiddelijk verband, dat de conclusie, waartoe wij kwamen, voorzeker weinig actualiteit zou hebben, indien wij nalieten, nog ééne schrede te doen, en ganschelijk uit het oog verloren, dat wij ons bevinden in het midden der historie, die niet tevreden is met de beslissing van hetgeen *mag* en *kan*, maar die vooral ook vraagt naar hetgeen *behoort* en *moet*.

Want al is het waar, en al is men ook bereid toe te stemmen, dat de moderne staat, krachtens zijn eigen beginsel, den eed kan en mag blijven handhaven, daaruit volgt nog volstrekt niet, dat hij hem niet zou kunnen en mogen loslaten, evenmin als daarmeê is uitgemaakt, in hoeverre en op welke wijze hij hem zou behooren te handhaven, *indien* hij meende, hem niet te kunnen laten varen.

Hiermede komen wij te staan voor tweeërlei vraag. Vooreerst: zou algeheele afschaffing van den eed misschien ook noodig of wenschelijk of nuttig zijn in de gegeven omstandigheden? Vervolgens: gesteld, dat die vraag in ontkennenden zin moet beantwoord worden, hoe dan te handelen tegenover hen, die, naar het jus constitutum geen keus hebbende tusschen eed en belofte, verklaren, geen eed te kunnen, te mogen, te willen doen?

Over het jus constitutum spreken wij niet. Dat mogen de rechtsgeleerden uitmaken, indien het werkelijk niet voldoende uitgemaakt *is*, ten minste (want hierop alleen heb ik nu het oog) wat aangaat het bij ons te lande beschreven recht. Indien ook te eeniger tijd in dien zin beslist werd, dat het beschreven recht, naar sommiger pleidooi, met de uitdrukking: „ieder op de wijze zijner *godsdienstige gezindheid*" de bedoeling heeft, of heeft kunnen hebben, aan ieders *individueele meening of overtuiging* de keuze vrij te laten tusschen eed en belofte, dan is het verder niets anders dan tijdverspilling, hetzij in, hetzij buiten de Kamer nog een woord over de zaak te spreken.

Het is echter duidelijk genoeg, dat eene dergelijke beslissing

de kans van het oogenblik evenmin vóór zich heeft als het rechtsgevoel van verreweg de groote meerderheid onzer rechtsgeleerden, en dat de kwestie derhalve met het jus constitutum niet licht zal van de baan komen.

De vragen, die wij gesteld hebben, verliezen dus niets van haar actualiteit, en kunnen onmogelijk ontweken worden. Vooreerst dan: zou in de gegeven omstandigheden algeheele afschaffing van den eed misschien ook noodig of wenschelijk of nuttig zijn? Dan toch ware in eens aan alle moeilijkheden een einde, en het geval kon zich niet meer voordoen, dat iemand, om welke reden dan ook weigerende hetgeen de wet van hem eischt, op zoo pijnlijke wijze in de klem geraakte tusschen zijn overtuiging en zijn belang.

Inderdaad schijnt deze oplossing de allereenvoudigste, die te bedenken is, zóó eenvoudig, dat reeds het enkel feit, dat zij nog nergens is aangegrepen, vooruit het vermoeden wettigt, dat er iets aan moet haperen. Wat mag het zijn? Hier komt de stem: salus populi, suprema lex! Als het getij verloopt, verzet men de bakens. Voorzeker. Maar *verzetten* is geheel iets anders dan *wegnemen*. En dit alleen is de vraag, of het „schip van staat", waaraan zoo kostbare lading is toevertrouwd, dat baken kan missen om den rechten koers te houden, waar het aankomt op de veiligheid zijner burgers en de handhaving van het recht. Want het gaat toch waarlijk niet aan, als er enkelen komen, die zeggen: „onze overtuiging, ons geweten, of wat dan ook, is in strijd met deze of die wetsbepaling, wij kunnen ons onmogelijk er aan onderwerpen", te eischen, dat de staat dan maar terstond antwoorde: „dan zullen wij dien steen des aanstoots maar wegnemen." Vooral niet, wanneer het niet eene nieuwigheid is, die pas is ingevoerd, maar wanneer de nieuwigheid enkel en alleen bestaat in de bezwaren, die worden opgeworpen, gelijk werkelijk het geval is met die tegen de eeuwenheugende instelling van den eed. Dan is er veeleer aanleiding om te vragen, of het „herzie uzelven" al te wreede eisch is voor de bezwaarden, en of het niet goed ware, indien zij eens wilden narekenen, welke stormen misschien worden aangewezen door de plotselinge daling van den barometer hunner

conscientie, die nog kortelings zóó hoog stond, dat er geen wolkje aan de lucht was. Wij leven in den tijd der anti's. Der anti-Bonden is geen eind. Ook een anti-belastingbond, althans een anti-successiebelastingbond, een anti-krijgsdienstbond, en meer anderen, zouden gewis kunnen rekenen op den bijval van velen, en niet moeilijk zou het zijn te bewijzen, dat ook bij die dingen de conscientie wel degelijk in het spel is — ik bid u: waarmede is de conscientie *niet* gemoeid? In één woord: de eisch, dat de staat zijne wetten opruime, omdat en wanneer een zeker aantal menschen hun conscientie er door bezwaard achten, is eenvoudig onzinnig, en maakt elke wet en elken staat van te voren onmogelijk.

Daarmede is natuurlijk niet gezegd, dat met conscientiebezwaren niet moet gerekend worden, en dat een onderzoek naar hun gegrondheid en naar de mogelijkheid om daaraan te gemoet te komen niet eene conscientiezaak wezen zou óók voor den staat. Maar daarover spreken wij nu nog niet. Dit alleen wilde ik constateeren, dat de eisch om eene wetsbepaling op te heffen omdat sommigen er bezwaar tegen hebben, van te voren niet mag aangemerkt worden als bevattende de beste oplossing.

Bovendien, en ook dit vooral mag wegen, in het gegeven geval ware het ja s c h i j n b a a r eene o p l o s s i n g, maar in den grond der zaak alleen een v e r p l a a t s i n g der kwestie. Gesteld, dat de eed worde afgeschaft, en dat de eenvoudige belofte of verklaring of getuigenis hem vervange voor allen zonder onderscheid. Gij wordt geroepen voor den rechter in een allerpijnlijkst geval, en moet plechtig beloven, dat gij de waarheid, niets dan de waarheid en de volle waarheid zult zeggen. Maar zie, gij verklaart: „mijnheer de rechter! mijne conscientie verbiedt mij dat te beloven, want deze beschuldigde is mijn beste vriend, mijn weldoener, mijn naaste bloedverwant, dien ik innig liefheb, en aan wien ik alles te danken heb." Welnu, moet men geen eerbied hebben voor uw conscientie, en eenmaal als regel gesteld hebbende: „de individueele conscientie is de hoogste wet en normatief", (en dáárom immers verlangt men afschaffing van den eed?) u niet vrijlaten én van de belofte én van het afleggen van getuigenis?

Of ook, neem den ambtseed. Gesteld, hij verdwijne, en de belofte trede in de plaats. Welnu, wie staat er u borg voor, dat, op de lijn waar gij eenmaal gekomen zijt, gij niet morgen of overmorgen komt te staan voor den eisch, dat ook de belofte verdwijne? Immers, indien men zegt: „de eed moet verdwijnen, omdat er zijn, die verklaren, dat hun geweten er niet door gebonden wordt", met welk recht zal men dan wél de belofte kunnen blijven eischen, indien er komen, die zeggen, dat hun geweten ook dáárdoor niet gebonden wordt, of die bezwaar maken tegen de belofte, zeggende: „wacht op mijne daden, en ik zal u toonen, dat gij geen recht hebt, mij te verdenken, en mij vooruit iets te laten beloven wat voor mij, als eerlijk man, immers vanzelf spreekt"? Men zegge niet: „maar zóóver zal niemand gaan, om de belofte te weigeren." Dat kunt gij vooruit niet weten. Althans ware het niets anders dan de consequentie van het eenmaal aangenomen beginsel, en: ce n'est que le premier pas qui coute!

Doch ook, afgezien van alle gevolgtrekkingen, de vraag blijft altoos over, of de staat den eed kan missen, of dus het algemeen-belang zou gebaat zijn met zijn algeheele verdwijning. Het utiliteitsbeginsel is wel niet het hoogste; maar het *is* er, en het mag er zijn, zoodra men toestemt, dat er sprake wezen mag van het „staatsbelang." Derhalve: kan de eed gemist worden in eene maatschappij van onvolmaakte, zondige menschen, in eene wereld zóó ellendig, dat „het pessimisme" het gelukkig zou achten, indien zij er niet ware, en dat een ander soort pessimisme, 't welk eene andere uitkomst kent dan een terugzinken in het niet, niet weêrsproken wordt door het getuigenis van geschiedenis en ervaring: „alle menschen zijn leugenaars"? Daar zijn er, die beweeren: „ja, de eed kan gemist worden." Doch het spreekt vanzelf, dat het onmogelijk is, voor die beweering het ervaringsbewijs te leveren, evenmin als voor het omgekeerde, om de eenvoudige reden, dat de proef nog nimmer genomen is. Zoo komt het dus neêr op deze andere vraag: „kan, mag, durft de staat zich wagen aan de proef, waaraan nog géén staat zich gewaagd heeft?" Men zou kunnen antwoorden met de vraag, of de staat dan dáár is om

zúlke proeven te nemen, waarvan de uitkomst niet alleen problematisch is, maar waarvan het zelfs niet te voren vaststaat, dat hij niet het leven er bij zou inschieten? Daar zijn ten minste bekwame staatslieden en rechtsgeleerden, die zich verstouten tot die profetie. Zelfs Kant, hoeveel hij ook hebben mocht tegen den eed, noemde, gelijk wij boven gezien hebben, dat „bijgeloof" onontbeerlijk; en zóózeer stond dat tot dusverre schier zonder uitzondering vast, dat men soortgelijke uitspraken bij mannen van allerlei richting als het ware slechts voor het grijpen heeft. Zelfs zijn er nog die durven zeggen: „In der That hat jener englische Staatsman Recht, der einmal aüsserte, kein Land könne drei Tage hindurch den Eid entbehren; und wäre es nicht absurd, sich die Auflösung aller Staatsordnung überhaupt als möglich zu denken, durch die Abschaffing des Eides könnte man sehr bald dazu gelangen." [1]) En wat zegt b.v. Mr. Kist, waarlijk geen lofredenaar van harte met het oog op den eed? „Raadpleeg ik mijne persoonlijke ervaring van af 1863 in het openbaar ministerie opgedaan, dan aarzel ik niet als mijne overtuiging uit te spreken, dat de eed inderdaad mede een waarborg oplevert voor het verkrijgen van de waarheid, en dus ook voor eene goede en regtvaardige regtspraak." [2]).

Men zegge niet: „doch er is niemand, die algeheele afschaffing van den eed verlangt." Maar hebben wij dan niet hooren beweeren, dat „algeheele, onvoorwaardelijke afschaffing van den eed, op geheel ons rechtsgebied, in al zijne vertakkingen, de eisch is eener geenszins verwijderde toekomst?" [3]) En wie geen volslagen vreemdeling is in het „jonge Holland," hoe zou hij niets bemerkt hebben van den wassenden vloed? En eens aan het wassen, wie zal vooruit bepalen, hoe hoog het troebele water nog klimmen zal aan de peilschaal? Daar is eene groote verscheidenheid in de verklaring van het τὸ κατέχον („wat hem wederhoudt"), waarvan gesproken wordt 2 Thess. II : 6, en niet gaarne zou ik beweeren, dat de eed daarmede bedoeld is. Maar wél zullen allen, die een oog hebben

1) E. Meier (in Bluntschli und Brater: *Deutsch. Staatswtb.* ad v. *Eid*).
2) *Bijblad*, p. 84.
3) Zie boven, p. 96.

voor de teekenen der tijden, bereid zijn, toe te stemmen, dat toch óók de eed nog èen κατέχον is, dat „den mensch der zonde" weêrhoudt, en dat het daarom louter roekeloosheid zou moeten heeten, ook dézen dam te gaan doorsteken, en de wassende wateren van den donkeren vloed, die komen opbruischen uit den afgrond, vrij spel te laten tegen de fundamenten van het staatsgebouw, dat zooveel kostbaars beschermt!

Doch er is nog eene andere oplossing, die ons wordt voorgespiegeld, en die ook zonder twijfel vrij wat meer aanhangers telt, dan die wij tot dusver bespraken. Velen zeggen: „toegestemd, dat de eed niet geheel kan gemist worden, en dat het gevaarlijk wezen zou, hem geheel te doen verdwijnen, welnu, wij vragen dat ook niet, maar wij zijn tevreden, wanneer hij wordt overgelaten aan ieders overtuiging, zoodat men de keus heeft tusschen eed en belofte of verklaring." Dat is, kort gezegd: de eed facultatief.

Het is zeer goed te begrijpen, dat dit voorstel velen toelacht. Wie toch, die billijk denkt, kan er vóór zijn, dat aan iemands geweten of overtuiging geweld worde aangedaan, en wie zou het niet betreuren, indien dat werkelijk het geval is? En toch is ook deze oplossing minder eenvoudig dan zij schijnt, en in de werkelijkheid niet verschillend van de vorige. Het ligt immers voor de hand, dat het facultatief maken van den eed in de gevolgen gelijk staat met het afschaffen ervan. In onze Tweede Kamer is dat reeds uitnemend opgemerkt door den Heer *Mackay*. „Laat men het, zooals anderen willen, geheel aan ieders vrije keuze over, een eed of eene belofte te doen, dan schaft men feitelijk den eed af. Velen met mij gelooven, dat het afleggen van een eed geoorloofd is, als dat door de wettige overheid geeischt wordt. Stelt men het facultatief, dan bestaat die eisch niet meer, en de belofte wordt gekozen, omdat een christen niet buiten noodzaak zweert." [1]) Doch indien het nu eens niet *onvoorwaardelijk* aan ieders keuze werd overgelaten, maar zij alleen werden vrijgesteld, die verklaren, niet te gelooven aan God? Maar wie gevoelt niet, welke onbillijkheid

1) *Bijblad* p. 78.

daarin zou gelegen zijn tegenover de belijders van den levenden God, die toch minstgenomen evenveel recht hebben als de godloochenaars, om geloofd te worden zonder eed? Ook dit is met juistheid opgemerkt door den Heer Mackay, die aan de zooeven aangehaalde woorden het volgende liet voorafgaan: „De groote vraag waarom aan de verklaringen van die personen evenveel waarde moet worden toegekend als aan de beëedigde verklaringen van anderen, blijft onbeantwoord. Men zal toch niet willen beweren dat die personen, alleen *omdat* zij atheïsten, vrijdenkers of modernen zijn, enkel op hun woord dienen geloofd te worden, terwijl anderen, juist *omdat* zij aan den persoonlijken God gelooven, niet op hun woord mogen geloofd worden?"

Inderdaad, het atheïsme moge om vrijheid roepen, zoo hard als het wil, maar op een eereprijs van staatszijde heeft het toch waarlijk nog geen recht! En bovendien, welke verzoeking zou daarin gelegen zijn voor menigeen, die de waarheid ontduiken wil, maar die het niet durft om den eed, welke satanische verzoeking om zich het air van een atheïst te geven, teneinde vrij te komen van den eed, en met te geruster hart te kunnen liegen en bedriegen! Ja zelfs, niet alleen gewetenlooze schurken zouden dat middeltje gaarne aangrijpen; maar ook menig gemoedelijk man zou daarin een steun vinden voor zijn bekrompenheid. De wonderlijkste redeneeringen zijn niet te wonderlijk in dezen zonderling verwarden tijd, waarin de conscientie overstemd wordt door de vernuftigste sophistiek, waarin de uiterste polen elkander gedurig raken. Enkele weken geleden is een geval medegedeeld, dat zich heeft voorgedaan op een dorp in ons vaderland, waaruit wij zien, in welke zonderlinge strikken de conscientie van eenvoudigen kan verward raken, wanneer zij een les gaan nemen in de kostelooze school der sophisterij. Het is dit eenvoudig bericht, dat te lezen staat o. a. in de Opregte Haarl. Courant van 7 Oct. ll., medegedeeld uit K. „dat het benoemde raadslid B. blijft weigeren, den voorgeschreven eed af te leggen, op grond dat sommige rijkswetten in strijd zijn met Gods Woord. Er zal dus eene nieuwe verkiezing moeten plaats hebben." Deze dingen teekenen en geven te denken. Hoe? zou

de man indien de eed daar niet ware tusschengekomen, hebben zitting genomen als raadslid met het voornemen, om sommige wetten niet te helpen uitvoeren, als strijdig zijnde met Gods Woord, b. v. (want die, wij zijn er zeker van, zal wel in de eerste plaats bedoeld zijn) de schoolwet, het troetelkind der mannen, die zoo ijveren tegen den eed? Welnu, dan zien zij het hier, dat die eed toch nog ergens goed voor is, al ware het dan alleen om hun troetelkind te beschermen.

Het is niet te ontkennen, de kwestie is uiterst moeilijk en ingewikkeld, en hoe men de zaak ook wende of keere, de bezwaren zijn niet te ontgaan. Daar is met voorliefde gewezen op het voorbeeld van Engeland, waar in de nieuwste wetgeving het beginsel is aangenomen „dat ieder getuige den eed zal afleggen in den vorm, die voor zijn geweten bindend is" [1]). Het is nog sterker. „Um nicht bloss den religiösen, sondern auch den irreligiösen Ansichten Rechnung zu tragen, wurde im Jahre 1869 angeordnet, dass eine Person, hinsichtlich deren es sich durch die von ihr oder gegen sie erhobenen Einwendungen herausstellt, dass ein Eid keine ihr Gewissen verpflichtende Wirkung hervorbringen würde, die feierliche Versicherung abzulegen habe, dass ihre Aussage die Wahrheit, die volle Wahrheit und nichts als die Wahrheit enthalten werde" [2]). Dit is van Engeland gezegd. In Schotland echter geldt dat niet, althans niet voor degenen, die verklaren atheïsten te zijn. Daar te lande kan de persoon, die getuigenis moet afleggen, vóór de beëediging ook ondervraagd worden omtrent zijne godsdienstige meeningen [3]). Dat is ook het geval in Canada, waar de getuige niet mag toegelaten worden tot den eed of tot het afleggen van getuigenis, wanneer het blijkt, dat hij niet gelooft aan God, of aan eene vergelding hiernamaals [4]). In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika geldt de bepaling, dat eene partij, die den eed weigert wegens gewetensbezwaren (conscienti-

1) A. J. W. Farncombe Sanders, II. p. 243.
2. Harras v. Harrasowsky, II. p. 39.
3) *ib.* p. 47.
4) *ib.* p. 53.

ously scrupulous), in plaats van den eed wordt toegelaten tot eene plechtige verzekering der waarheid; terwijl in den Staat New-York sedert 1849 bepaald is, dat degene, die getuigenis moet afleggen, wanneer hij het verlangt, in plaats van den eed wordt toegelaten tot eene plechtige verzekering, welke, met betrekking tot de strafrechtelijke gevolgen, dezelfde werking heeft als de eed [1]).

Ziedaar de eenige voorbeelden, voorzoover ik heb kunnen nagaan, van wetsbepalingen, waardoor men gekomen is op de lijn van het facultatief-stellen van den eed. Men houde echter in het oog, dat dit alles enkel voor de burgerlijke procedure, alleen den *getuigen-eed* geldt, en dat het geval van Bradlaugh in Engeland, en de gevalletjes hier en daar in ons vaderland het bewijs zijn komen leveren, dat het juist niet de getuigen-eed, maar de *ambts-eed* is, waarover men struikelt. En nu moge de heer Farncombe Sanders verzekeren, dat, nu eenmaal dat beginsel in Engelands wetgeving is aangenomen, „de uitbreiding van dat beginsel tot *alle* eeden slechts een kwestie van tijd is;" maar men heeft voorzeker recht om met iets twijfelends in de stem te antwoorden: „wij zullen zien." Ook schijnt de heer Sanders zelf dat niet wenschelijk te achten. Men zou het ten minste opmaken uit de voorafgaande verzekering (p. 332), die na alles wat wij reeds vernomen hebben niet langer kan worden volgehouden: „Afschaffing van *alle* ambtseeden wordt door niemand verlangd." En dáár juist, wie ziet het niet? ligt de groote moeilijkheid. Want dit is zeker: facultatief-stelling staat gelijk met afschaffing. En al ware dat ook niet hèt geval, dan blijft het altoos nog de vraag, niet wat aanvankelijk reeds elders is ingevoerd, maar welk beginsel het ware, en welke de ware toepassing daarvan is. Mij dunkt, dat behalve algeheele en onvoorwaardelijke afschaffing, slechts tweeërlei beginsel denkbaar en mogelijk is, uit elk waarvan echter, met het oog op de toepassing, weder verschillende vragen voortvloeien. Het beginsel namelijk, dat gevolgd wordt, is afhankelijk van het antwoord op deze ééne, allesbeheerschende vraag: ligt het binnen of buiten de grenzen der

1) *ib.* p. 70. Het voorbeeld van New-York schijnt door vele andere staten van N.-Am. gevolgd te zijn.

staatsbevoegdheid, zich in te laten met, kennis te nemen van de individueele geloofs- of ongeloofs-overtuiging zijner burgers? Indien gij zegt: „neen, de staat, al is hij niet athée, maar zich wel degelijk bewust, dat hij niet kan worden losgemaakt van zijn diepste religieuse basis, weshalve hij ook den eed in zijn wetten behouden kan, hij mag en kan toch niet optreden als geloofs-censor, en zou daarmede komen op een hem vreemd gebied, op het gebied der kerk namelijk, die hij, door zich er van te scheiden, juist in de gelegenheid stellen wil, zich vrij te bewegen" — indien gij dát aanneemt als het ware beginsel, wat dan volgt daaruit? Dit: indien daar iemand is, die zegt: „ik weiger den eed, omdat ik dit of dat geloof of niet geloof," dat de staat dan moet antwoorden: „dit is buiten mij, ik mag daarvan geen notitie nemen, mij daarvan niet laten penetreeren, de reden waarom gij weigert ligt buiten de grens mijner beoordeeling." En dan moet elke eedsweigering òf eenvoudig worden aangenomen ongemotiveerd, en dus daarin berust worden, om dan de verklaring of belofte in de plaats van den eed te laten optreden, òf de staat moet zeggen: „weigert *gij* den eed, het zij zoo, maar zoo weiger *ik*, u toe te laten als getuige, en u toe te laten tot het ambt." Maar om billijk te zijn, zal men dan ook het weigeren van den getuigen-eed moeten straffen; anders toch kreeg men aan de ééne zijde eene *belooning*, namelijk de vrijstelling van getuigenis, en aan de andere zijde de *straf*, te weten ontzegging van het ambt. Daarentegen, wanneer iemand verklaart (en wie kan dat beletten?): „ik ben atheïst, en hecht dus niets aan den eed, maar om mijzelven niet in ongelegenheid te brengen, ben ik bereid hem te doen", dan krijgt men den ontzettenden misstand, dat met God en godsdienst alzoo op officieele wijze gespot worde, en dat de staat eene handeling aanneme, waarvan het te voren vaststaat, dat zij voor den persoon, die haar verricht, geen bindende kracht heeft.

Maar nu het andere. Indien als beginsel wordt aangenomen, dat de staat zoowel verplicht als bevoegd is, de godsdienstige of ongodsdienstige motieven der eedsweigering te contrôleeren, en derhalve de individueele geloofsmeeningen te kennen en te beoordeelen, dan is daar wederom tweeërlei toepassing mogelijk: òf dat de

staat, voordat de eed wordt afgelegd, zich vergewisse van de gevoelens desgenen, die hem moet afleggen, in zóóverre namelijk als dat noodig is om te weten of de eed al dan niet bindende kracht heeft voor hem, die gaat zweren, òf dat hij dán alleen tot zulk eene beoordeeling overga, wanneer daar ongevraagd bezwaren worden ingebracht, en dat hij dan niet toelate tot den eed ingeval van gebleken atheïsme, niet om uitspraak te doen tusschen de verschillende geloofsmeeningen, maar omdat dan de geheele onderstelling, waarin de staat zich van den eed bedient, in het gegeven geval is komen te vervallen. Hierbij keert dan vanzelf ook weder de vraag terug, in hoeverre dan uit weigering of niet-toelating schadelijke gevolgen zullen moeten voortvloeien voor den betrokken persoon.

Het is voorzeker niet gemakkelijk, alle bezwaren op te lossen, en de belangen van den staat, d. i. der gemeenschap, en van den individu, juist dan wanneer zij met elkander in botsing komen, zóó te vereenigen, dat voor beider rechten en plichten de juiste grenzen zijn aangegeven. Maar dit staat vast: zoodra men lid is eener gemeenschap, heeft men plichten zoowel als rechten; de eersten zijn aangegeven door het toebehooren aan het geheel, terwijl de laatsten begrensd zijn door het gemeenschappelijk belang en door de rechten óók der anderen. Ook van het organisme, dat wij staat noemen, geldt de onovertroffen vergelijking: „het lichaam is niet één lid, maar vele leden. Indien de voet zeide: dewijl ik de hand niet ben, zoo ben ik van het lichaam niet; is hij daarom niet van het lichaam? En indien het oor zeide: dewijl ik het oog niet ben, zoo ben ik van het lichaam niet; is het daarom niet van het lichaam? Ware het geheele lichaam het oog, waar zou het gehoor zijn? Ware het geheele lichaam gehoor, waar zou de reuk zijn? Maar nu heeft God de leden gezet, een iegelijk van dezelve in het lichaam, gelijk Hij gewild heeft. Waren zij allen maar één lid, waar zou het lichaam zijn? Maar nu zijn er wel vele leden; doch maar één lichaam" (1 Cor. XII: 14—20).

Hierover zijn allen het eens, dat onze wetgeving dringend voorziening eischt in de regeling van den eed; dat zeer zeker vele eeden moeten komen te vervallen, opdat door de ongelukkige vermenigvuldiging ervan de ernst en kracht dezer handeling geen

schade lijden, gelijk thans maar al te zeer het geval is, en zij waarlijk moge komen te staan op de hooge en heilige plaats, die zij in het staats- en rechtwezen inneemt. Maar, dit eenmaal aangenomen, mag de ernstige wensch daarbij worden uitgesproken: God beware onze staatslieden voor een toegeven aan den drang eener atheïstische strooming, welke, indien zij overstrooming werd, hetzelfde wezen zou als de opheffing van alle ordeningen in den staat en de maatschappij. De eed worde en blijve gehandhaafd èn om de eere Gods èn om zijn onmisbaarheid in eene zondige menschenwereld. De staat worde geen geloofs-censor door een onderzoek te bevelen naar iemands individueele geloofs- of ongeloofsovertuiging. Maar wanneer daar iemand ongevraagd komt verklaren: „ik ben atheïst, of wat dan ook, en ik hecht dus niets aan den eed, of ik weiger hem te doen." dan kan of mag het antwoord geen ander zijn, dan dit: „gij moet dat zelf weten; ik wil en kan u niet dwingen, uwe overtuiging te veranderen; maar gij onttrekt u zelven daarmede aan de gemeenschap, en maakt het mij, staat, onmogelijk, mij te bedienen hetzij van uw getuigenis, hetzij van uw ambt." Een andere weg is er niet, en de onbillijkheid van dezen weg is waarlijk niet in te zien. De kwestie is en blijft moeielijk en van uiterst teederen aard. Maar wie billijk en logisch denkt, zal met den Minister Modderman moeten zeggen: „één ding hoop ik, namelijk dat men de vraag eindelijk eens zuiver zal stellen: *Of* geheele afschaffing van den eed, *of* het afleggen van den eed door ieder, behalve door degenen die door hun lidmaatschap van eene godsdienstige gezindte, wier leden den eed wraken, *bewijzen* dat hun bezwaar geen voorwendsel is. Maar dat tusschensysteem, dat hierop neêrkomt, dat men den eed behoudt, maar zóó dat het instituut geregeld wordt in strijd met zijn grond van bestaan; dat tusschensysteem waardoor gij behoudt den eed, maar hem afschaft voor ieder die eenvoudig *zegt* er niet van te willen weten, dat stelsel is noch logisch, noch liberaal, maar precies het omgekeerde." Blijve dus het JE MAINTIENDRAI het antwoord op de waarschuwende roepstem van den ernst der tijden: VIDEANT CONSULES!

BIJLAGE.

(Vertaalde Citaten) [1]).

1 : 1. Welken staatsvorm gij ook bedenken moogt, gij zult nimmer aan alle bezwaren en gevaren ontkomen.

4 : 9. Het practisch gedeelte der godgeleerdheid [de ethiek] is werkelijk in zekeren zin eene goddelijke rechtsgeleerdheid.

11 : 14. Of er goden zijn, of niet, daarvan weet ik niets te zeggen.

13 : 4—7. O schip! Nieuwe stroomen voeren u weder zeewaarts. O, wat begint gij?... De zeilen zijn u niet meer onverlet, noch ook de goden, die gij weêr moest aanroepen in nieuwen nood.

20 : 22. Zóó, of niet!

21 : 26. Bij alle volken en ten allen tijde was de eed van zeer groote kracht bij geloften, beloften, en verdragen.

22 : 1, 2. Hier wordt gehandeld over eene leer, die met het innigst wezen van den godsdienst zoozeer vereenigd is, dat zij daarvan niet kan losgemaakt worden.

---

1) Het eerste cijfer geeft de bladzijde, het tweede den regel aan.

22 : 10 vv. Bij den eed moet men verstaan, niet het vreesaanjagende, maar de kracht ervan. Want de eed is eene godsdienstige verzekering (der waarheid). Nu, wat gij uitdrukkelijk beloofd hebt, met de godheid als tot getuige, dat moet gij houden.

26 : 30, 31. Het middel, dat het aardsche met het hemelsche verbindt.

30 : 7—13. Zij verklaarden, dat hun grootste schuld of dwaling hierin bestond, dat zij gewoon waren, op een bepaalden dag zeer vroegtijdig samen te komen, en met elkander een lied ter eere van Christus, als ware hij God, te zingen, en dat zij zich onder eede niet tot eenige misdaad verbonden, maar beloofden, geen diefstal, geen roof, geen overspel te zullen plegen, geen woord te breken, geen toevertrouwd goed te vervreemden; en als zij dat gedaan hadden. dat zij dan gewoon waren uit elkander te gaan, en daarna nog eens samen te komen, om gemeenschappelijk en zonder eenige kwade bedoeling eenige spijs te gebruiken.

31 : 3. Zóó mogen God en die heiligen, wier heilige overblijfselen dat zijn, hem helpen om de waarheid te zeggen.

35 : 19. De groote eed.

36 : 1,2. Als ik tegen beter weten in onwaarheid spreek, dan moge Jupiter mij, onverlet het welzijn van stad en burg, wegwerpen uit zijne gunst, zooals ik dezen steen doe.

36 : 8. Hij, die zweert, roept God als getuige aan ter bevestiging van hetgeen hij zegt.

37 : 9. Zóó zij God mij genadig en behoude mij.

„ : 17. Zóó helpe mij God en dit heilig Evangelie.

40 : 3—5. De eed is een aanroepen van God om iets tot beslissing te brengen of na te komen. Deze bepaling is de onze niet, maar die van Hem, bij Wien wij zweren.

40 : 6, 7. De eed is het beroep op God, ter bevestiging der waarheid onzer woorden.

40 : 14, 15. Door den eed wordt God aangeroepen als getuige en als wreker.

40 : 16. Wat is zweren dan het recht in Gods hand stellen?

43 : 22. Wat betreft het gansch niet te zweren, maar de waarheid altoos te zeggen, heeft Hij aldus bevolen: zweert ganschelijk niet.

44 : 7. Onze Heer heeft niet alleen bevolen, niet valsch te zweren, maar zelfs niet te zweren.

45 : 16—24. In het N. T. is gezegd, dat wij ganschelijk niet zweren moeten. Dit schijnt mij dáárom gezegd, niet omdat het zonde wezen zou, naar waarheid te zweren, maar omdat valsch zweren eene ontzettende zonde is; daarvan wilde Hij, die vermaande, niet te zweren, ons verre houden... Eindelijk zeggen wij u niet, dat wij voor ons niet zweren. Want als ik dat zeide, zou ik liegen. Wat mij betreft, ik zweer, maar alleen uit nooddwang. Daarom zeg niet, dat gij niet zweren wilt, indien het soms geëischt wordt. Want uit den boozen is niet hetgeen gij doet, maar 't is van hem die het eischt. Maar iets anders is het, wanneer een eed geëischt wordt, iets anders wanneer hij wordt aangeboden.

46 : 3. Naardien ieder getrouw woord gelijk is aan een eed.

48 : 14. Uit den boozen.

49 : 2. Maar ik zeg u, niet te zweren ganschelijk.

50 : 28, 29. Hij verbiedt ja het zweren, gelijk het op tweeërlei wijze, valsch en waar, geschieden kan, maar niet in 't algemeen den waren eed.

65 : 12, 13. Want al wat blijkbaar eene vervloeking bij Gods naam bevat, dat is niet waardig, onder de eeden geteld te worden.

68 : 9. Wat is zweren bij God, dan God is Getuige?

68 : 16, 17. Indien God geen getuigenis geven wilde in het tegenwoordige, Hij zal het toch zeker geven in de toekomst.

73 : 19, 20. één getuige, geen getuige.

86 : 3, 4. alles moet in twijfel getrokken worden.

101 : 13. (De bedoelde spreuk van Archimedes beteekent): geef mij een steunpunt buiten de aarde, en ik zal haar opligten.

124 : 34. (laatste woorden). De regeering zie toe, dat de staat geen schade lijde!

Nieuwe uitgaven van C. H. E. BREIJER te Utrecht.

JUL. DISSELHOFF. Shakespeare's treurspelen, een wegwijzer naar het geloof. Vrij vertaald uit het Duitsch. Met een woord vooraf van Dr. J. H. Gunning Jr. . . . . *f* 0.35.

A. M. FAIRBAIRN. Schetsen uit de geschiedenis van Jezus Christus. Vertaald onder toezicht van Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye Dz. . . . . „ 2.75.

J. H. GUNNING Jr. Deze wereld of de toekomende? Een woord naar aanleiding van het standbeeld voor Spinoza. „ 0.40.

E. G. LEHMANN. Het Christelijk huisgezin. Naar het Hoogduitsch door Dr. A. W. Bronsveld *f* 2.25. Geb. . „ 2.75.

J. J. VAN OOSTERZEE. Vooruitgang. Toespraak bij de hervatting zijner lessen (Sept. 1881). . . . . „ 0.45.

201492_030
leeu091eede01
De eed en de moderne staat

Wagen. Boek- en Muziekdr.